

**T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

**OSMANLI BASININDA ÇİN VE AFGANİSTAN
MÜSLÜMANLARININ TEMSİLİ: SIRÂT-I MÜSTAKÎM VE
SEBÎLÜRREŞÂD ÖRNEĞİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Niğmet ÇALIŞKAN

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL**

**RİZE
2025**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL danışmanlığında, Niğmet ÇALIŞKAN tarafından hazırlanan *Osmanlı Basınında Çin ve Afganistan Müslümanlarının Temsili:Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Örneği* adlı bu tez çalışması 02/11/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Ünvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Samet ŞENEL	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Yeliz USTA	

ETİK BEYAN

İslam Tarihi ve Sanatları Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Osmanlı Basınında Çin ve Afganistan Müslümanlarının Temsili: Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Örneği” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

16/10/2025

Niğmet ÇALIŞKAN

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Osmanlı entelektüel hayatında önemli bir yere sahip olan *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına yönelik söylemin incelenmesi amacıyla hazırlanmıştır. II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı aydınlarının İslam dünyasının farklı bölgelerine dair entelektüel ilgilerinin ve siyasi kaygılarının yoğunlaştığı bir zaman dilimidir. Bu bağlamda söz konusu dergiler, yalnızca iç politik tartışmaların değil, aynı zamanda İslam coğrafyasındaki gelişmelerin de Osmanlı kamuoyuna aktarılmasında önemli birer fikir platformu olarak öne çıkmıştır. Çalışmada, bu iki dergide yer alan haberler, makaleler, tercümeler ve gezi notları üzerinden Osmanlı basınında oluşan Çin ve Afganistan tasavvuru ortaya konulmuş, İslamcılık düşüncesinin sınır aşan dayanışma ve ortak kimlik söylemlerine nasıl yansıdığı sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Bu yönüyle araştırma, hem dergilerin tarihsel rolünü hem de dönemin İslam dünyasına bakışını disiplinler arası bir yaklaşımla irdelemeyi hedeflemektedir.

Tez çalışmasının hazırlanma sürecinde ilmî rehberliği, titiz yönlendirmeleri ve yapıcı eleştirileriyle her aşamada katkı sunan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın yöntemsel çerçevesinin şekillenmesinde ve akademik niteliğinin güçlenmesinde kıymetli desteği belirleyici olmuştur. Ayrıca tez süresince manevi desteğini her daim hissettiğim aileme sabır ve teşvikleri için minnettarım. Bu çalışma, titiz bir kaynak taraması, derinlemesine tematik analiz ve tarihsel bağlamlandırma çabalarının sonucunda ortaya konulmuştur. Eksik ve hataların tüm sorumluluğu bana aittir. Umulur ki bu tez, hem Osmanlı basın tarihi hem de İslamcılık düşüncesi literatürüne mütevazı bir katkı sağlar.

Niğmet ÇALIŞKAN
RİZE/2025

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ŞEKİLLER LİSTESİ	IX
GİRİŞ	1
1. OSMANLI BASININDA İSLAMCI DERGİCİLİĞİN DOĞUŞU	8
1.1. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Matbuat Ortamı	9
1.2. Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd'ın Tarihçesi	11
1.3. Yazar Kadrosu ve Yayın Politikaları	14
1.4. Dergilerde Dünya Müslümanlarına Dair Genel Yaklaşım.....	15
2. SEBÎLÜRREŞÂD VE SIRÂT-I MÜSTAKÎM DERGİLERİNDE ÇİN MÜSLÜMANLARI.....	17
2.1. Osmanlı-Çin İlişkilerinin Genel Çerçevesi	17
2.2. Osmanlı Basınında Çinli Müslüman Algısı	19
2.3. Çin Müslümanlarına Dair Dergi Yayınlarının Analizi	21
2.4. Çin Müslümanları Üzerine Temalar	24
2.4.1. İslam'ın Çin'deki Tarihi Serüveni.....	24
2.4.2. Çin Müslümanlarının Eğitim Faaliyetleri.....	32
2.4.3. Çin'deki Müslümanlara Yönelik Baskılar.....	39
2.4.4.Osmanlı'nın Çin Müslümanlarına Yardım Çağrısı ve Panislamizm Bağlamında Çinli Müslümanlara Desteği	43
3. SEBÎLÜRREŞÂD ve SIRÂT-I MÜSTAKÎM DERGİLERİNDE AFGANİSTAN MÜSLÜMANLARI.....	46
3.1. Osmanlı – Afganistan İlişkilerinin Genel Çerçevesi.....	46
3.2. Osmanlı Basınında Afganlı Müslüman Algısı	48
3.3. Afganistan'a Dair Dergi Yayınlarının Analizi	49

3.4. Afganistan Üzerine Temalar	53
3.4.1.Afganistan'ın Etnik Yapısı	54
3.4.2.Afgan Liderlerinin Portreleri ve Kahramanlık Anlatıları	55
3.4.3. Afganistan'da Devletleşme ve Modernleşme Çabaları	61
3.4.4. Afganistan'da Eğitim ve İslami Hareketler	66
3.4.5. Atatürk ve Emanullah Arasındaki İlk Yazışmalar ve Yapılan Antlaşmalar	70
4. SONUÇ	73
KAYNAKÇA	75

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAZDAL
Hazırlayan : Niğmet ÇALIŞKAN
Yıl : 2025
Sayfa Sayısı : 85

ÖZET

**OSMANLI BASININDA ÇİN VE AFGANİSTAN MÜSLÜMANLARININ
TEMSİLİ: SIRÂT-I MÜSTAKÎM VE SEBÎLÜRREŞÂD ÖRNEĞİ**

Bu çalışma, II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı entelektüel hayatının başat İslamcı süreli yayınları olan *Sırat-ı Müstakim* ve onun devamı *Sebîlürreşâd*'da Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair üretilen söylemler incelemektedir. Amaç, bu iki derginin sayfalarında şekillenen haber, makale, çeviri, gezi yazısı ve polemik türleri üzerinden Osmanlı kamuoyunun söz konusu coğrafyalara bakışını ve İslamcılık düşüncesinin sınır aşan dayanışma ve tahayyül biçimlerini ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında dergilerde yaklaşık 150 metin tespit edilmiş olup bunların 27'si Çin, 59'u Afganistan Müslümanlarıyla doğrudan ilgilidir. Metinler türlerine göre sınıflandırılmış, tematik kodlama ile çözümlenmiştir. Yöntem olarak nitel içerik analizi benimsenmiş; *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd*'ın tüm sayıları, İslamcı Dergiler Projesi kapsamında dijitalleştirilmiş edisyonları üzerinden sistematik biçimde taranmıştır. Önce fihristler kullanılarak ilgili metinler toplanmış, ardından ana konular belirlenmiştir. İkincil literatürle dergilerin yayın politikaları da göz önünde tutularak söylemsel çerçevede tarihsel bağlamına yerleştirilmiştir. Bulgular, iki derginin İslam dünyasına ilişkin ortak bir “kardeşlik ve birlik” dili ürettiğini, ancak vurgularında ince ayrımlar bulunduğunu göstermektedir. Buna göre; *Sırat-ı Müstakim*'de reformcu, *Sebîlürreşâd*'da ise daha gelenekçi bir ton öne çıkmıştır. Her iki çizgi de Batı'nın bilim–teknik üstünlüğünün alınabileceğini fakat değerler alanında seçici olunması gerektiğini savunmuştur. Dergi sayfalarında Afganistan başlığında hilafet–ümme–cihat söylemi ve bağımsızlık mücadelesi merkezi bir yer tutar; örneğin Abdurrahman ve Emanullah Han dönemlerine ilişkin metinlerde seferberlik, ordu ve reform anlatıları sıklaşır. Bununla bağlantılı olarak Çinli Müslümanlara dair yazılarda ise yerel örgütlenme, kimliğin korunması, asimilasyon karşıtı tavır, misyonerlik eleştirisi ve Afganistan'a mali yardım gibi sınır-aşan dayanışma örnekleri dikkat çeker. Sonuç olarak, *Sırat-ı Müstakim/Sebîlürreşâd* dergileri, Osmanlı son döneminde “küresel İslam” fikrinin basın üzerinden nasıl kurulduğunu, Çin ve Afganistan örneklerinde duygudaşlık, bilgi dolaşımı ve eylem çağrılarının nasıl örüldüğünü görünür kılar. Bu yönüyle çalışma, hem Osmanlı basın tarihi hem de İslamcılık düşüncesinin uluslararası boyutlarına ilişkin literatür yöntemli bir dergi taraması üzerinden özgün katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sırat-ı Müstakîm; Sebîlürreşâd; Çin Müslümanları; Afganistan Müslümanları; İslamcılık; Osmanlı Basını.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies

Department : Islamic History and Arts

Thesis Type : Master Thesis

Supervisor : Asst. Prof. Dr. Mehmet KAZDAL

Author : Niğmet ÇALIŞKAN

Year : 2025

Pages : 85

ABSTRACT

THE PERCEPTION OF THE ISLAMIC WORLD IN LATE OTTOMAN PRESS: THE CASE OF SEBÎLÜRREŞÂD

This study examines the discourse produced about Chinese and Afghan Muslims in *Sırat-ı Müstakim* and its successor *Sebilürreşad*, the leading Islamist periodicals in Ottoman intellectual life after the Second Constitutional Era, through content analysis. The aim is to reveal the Ottoman public's view of these regions and the forms of cross-border solidarity and imagination in Islamist thought through the types of news, articles, translations, travelogues and polemics that took shape in the pages of these two journals. Approximately 150 texts were identified in the journals for this study, 27 of which directly concern Chinese Muslims and 59 concern Afghan Muslims. The texts were classified by type and analysed using thematic coding. Qualitative content analysis was adopted as the method; all issues of *Sırat-ı Müstakim* and *Sebilürreşad* were systematically scanned using their digitised editions within the scope of the Islamic Journals Project. First, relevant texts were collected using indexes, and then the main themes were identified. Taking into account the journals' publication policies through secondary literature, they were placed within their historical context in a discursive framework. The findings show that the two journals produced a common language of brotherhood and unity' regarding the Islamic world, but with subtle differences in emphasis. Accordingly, a reformist tone was prominent in *Sırat-ı Müstakim*, while a more traditionalist tone was prominent in *Sebilürreşad*. Both lines argued that the West's scientific and technical superiority could be accepted, but that selectivity was necessary in the realm of values. The discourse of caliphate, ummah, and jihad, as well as the struggle for independence, occupies a central place in the journal pages under the heading of Afghanistan; for example, narratives of mobilisation, the army, and reform become more frequent in texts relating to the periods of Abdurrahman and Amanullah Khan. Similarly, articles on Chinese Muslims highlight examples of cross-border solidarity, such as local organisation, preservation of identity, anti-assimilation stance, criticism of missionary work, and financial aid to Afghanistan. In conclusion, the *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* collection reveals how the idea of global Islam' was established through the press in the late Ottoman period, and how solidarity, information exchange, and calls to action were woven together in the examples of China and Afghanistan. In this respect, the study offers an original contribution to the literature on both Ottoman press history and the international dimensions of Islamist thought through a systematic journal review.

Keywords: *Sırat-ı Müstakim*; *Sebilürreşad*; Chinese Muslims; Afghan Muslims; Islamism; Ottoman Press.

KISALTMALAR

Bkz.	:	Bakınız
DAFA	:	Afganistan Fransız Arkeoloji Delegasyonu
Dr.	:	Doktor
Ed.	:	Editör
Hız.	:	Hazreti
İDP	:	İslamcı Dergiler Projesi
Prof.	:	Profesör
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	:	ve benzeri

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Çin Müslümanlarına dair dergi yazılarının dağılımı.....	24
Şekil 2. Afganistan Müslümanlarına dair dergi yazılarının dağılımı	53

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Tarih yazımında ve özellikle basın metinlerinin incelenmesinde teorik bir çerçeve oluşturmak, araştırmanın sağlam bir kavramsal zemine oturması açısından elzemdir. İncelenen her tarihsel belge, yalnızca dönemin olaylarını aktaran “yansız” bir metin değildir; aksine, belli bir zihniyetin, kimliğin ve toplumsal tahayyülün ürünü olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* gibi dönemin etkili İslamcı dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair üretilen söylemleri anlamak için yalnızca tarihsel bağlam yeterli değildir. Aynı zamanda bu söylemlerin hangi kültürel anlam dünyaları içinde üretildiğini, nasıl bir toplumsal hafıza inşasına hizmet ettiğini de çözümlemek gerekir.

Bu noktada, iki temel teorik yaklaşım çalışmanın analiz kapasitesini genişletmektedir: kültürel bellek teorisi ve kültür tarihi yaklaşımı. Jan Assmann’ın geliştirdiği kültürel bellek kavramı, toplumsal kimliklerin sürekliliğinin yazı, ritüel ve mitler aracılığıyla nasıl sağlandığını açıklamak için güçlü bir kuramsal araçtır¹. Assmann’a göre bellek, yalnızca bireysel bir zihinsel faaliyet değil, aynı zamanda toplumsal kurumların ve kültürel araçların biçimlendirdiği kolektif bir pratiktir. Bu bağlamda Osmanlı basını, özellikle İslam dünyasının farklı coğrafyalarına ilişkin haber ve makaleler aracılığıyla bir İslam bilinci inşa etmiştir. Bu inşa süreci, Kültürel Bellek Teorisi ışığında yeniden incelenebilir. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* Dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair yazılar, Osmanlı entelektüel hafızasında “Ümmet Bilinci” düşüncesini canlı tutan birer hafıza mekânı (mnemotop) olarak değerlendirilebilir².

Diğer taraftan, Peter Burke’un öncülerinden olduğu kültür tarihi yaklaşımı, tarihsel olayların yalnızca siyasî ve askerî gelişmeler üzerinden değil, aynı zamanda kültürel temsiller, toplumsal pratikler ve sembolik anlamlar üzerinden de incelenmesi gerektiğini savunur. Burke’e göre kültür tarihi, antropoloji ve sosyoloji ile yakın ilişki

¹ Jan Assmann - Çevr. Ayşe Tekin, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 37-45.

² Jan Assmann - Çev. Ayşe Tekin, *Kültürel Bellek* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 128-135.

içinde olan, temsil ve imgelem boyutunu merkeze alan bir tarih anlayışıdır³. Bu yaklaşım, basın metnlerinin Osmanlı toplumunda sadece bilgi aktarımı işlevi görmekle kalmayıp, aynı zamanda belirli kimlik ve aidiyet formlarını nasıl inşa ettiğini ortaya koymak için verimli bir analitik çerçeve sunar. Nitekim *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşâd* sayfalarında yer alan Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair temsiller, Osmanlı entelektüel dünyasının kendi kimliğini “Dış coğrafyalarda ki Müslümanlar” üzerinden kurma biçimini yansıtmaktadır.

Dolayısıyla, bu tezde *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşâd* Dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair söylemleri incelerken, Assmann’ın kültürel bellek teorisi ile Burke’nun kültür tarihi yaklaşımı birleştirilerek kullanılacaktır. Böylece, söz konusu dergiler yalnızca tarihî birer kaynak değil, aynı zamanda Osmanlı entelektüel dünyasının hafıza üretim merkezleri ve kültürel temsil alanları olarak ele alınabilecektir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde basın, yalnızca bir haberleşme aracı olmanın ötesinde, toplumsal ve entelektüel gelişmelerin taşıyıcısı konumuna gelmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte basın hayatında yaşanan canlanma, farklı fikrî akımların düşüncelerini topluma aktarmalarına imkân sağlamış ve bu dönemde yayımlanan dergiler, Osmanlı entelektüel atmosferinin en önemli göstergeleri hâline gelmiştir. Bu yayın organları arasında yer alan *Sırat-ı Müstakim* (1908–1912) ve onun devamı niteliğindeki *Sebilürreşâd* (1912–1925), İslamcı düşüncenin temel referans noktalarından biri olmuş; sadece iç siyasal ve toplumsal meseleleri değil, dünya Müslümanlarının sorunlarını da gündeme taşıyarak geniş bir coğrafi ve fikrî perspektif sunmuştur.

Bu bağlamda dergilerde Çin ve Afganistan Müslümanlarına ilişkin olarak yayımlanan yazılar, Osmanlı kamuoyunun sınır ötesindeki Müslüman toplumlara yönelik algısını ortaya koyması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Zira Osmanlı aydınlarının bu toplumlara dair görüşleri, yalnızca dini bir kardeşlik duygusunu değil aynı zamanda siyasi ve kültürel bir dayanışma arayışını da yansıtmaktadır. Ayrıca söz konusu metinler, Osmanlı’nın son döneminde İslam dünyasının bütünlüğünü ve ortak

³ Peter Burke - çev. Mete Tunçay, *Kültür Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 15-22.

kimliğini vurgulayan söylemlerin nasıl kurulduğunu anlamak açısından da dikkate değerdir.

Buna karşın, Çin ve Afganistan Müslümanlarının Osmanlı basınındaki temsilleri, bugüne kadar sınırlı ölçüde incelenmiştir. Bu durum, konunun yalnızca tarihsel bilgi aktarımıyla sınırlı olmadığını aynı zamanda Osmanlı düşünce dünyasında Ümmetçilik idealinin yansımalarını tespit etmek açısından özgün bir araştırma alanı sunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Çin ve Afganistan Müslümanlarının teze konu olmasının nedenleri arasında bu iki devletin birbirleriyle sınır komşusu olmaları, bir zamanlar ikisi için de İpek yolu ticaretinin önemli olması, İki devletin tarih de Osmanlı ve Türkiye Devleti ile siyasi ve ticari ilişkiler içinde olmaları, aynı zamanda bu iki ülkenin İslam kültürü ve Hint kültürünün kesişim noktasında yer almasını gösterebiliriz. Dolayısıyla bu çalışma, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* Dergilerinde yer alan metinlerin sistematik olarak incelenmesi suretiyle, hem Osmanlı basın tarihine hem de İslamcılık düşüncesinin uluslararası boyutlarına ışık tutmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Amacı ve Hedefleri

Bu çalışmanın temel amacı, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* Dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair yayımlanan yazıların içerik analizini yaparak, bir yandan Osmanlı kamuoyunun bu coğrafyalara yönelik algısını ortaya koymak, diğer yandan ise İslamcılık düşüncesinin sınırları aşan niteliğini göstermek şeklinde belirlenmiştir. Bu doğrultuda makaleler, haberler, seyahat yazıları, çeviri metinler ve eleştiriler gibi farklı türlerdeki yazılar incelenmiş; bu yazıların hangi temalar etrafında şekillendiği, nasıl bir dil ve üslup benimsediği ve hangi fikrî çerçeveye dayandığı tespit edilmiştir.

Araştırma şu hedeflere ulaşmayı amaçlamaktadır: Öncelikle *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* Dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına ilişkin yayımlanan tüm metinler tespit edilecektir. Daha sonra bu metinler türlerine göre tasnif edilecektir. Ardından metinlerin içerik analizi yapılacak ve bu analiz aracılığıyla Osmanlı kamuoyunun söz konusu bölgelere yönelik ilgisi ve algısı açıklanacaktır. Ayrıca İslamcılık düşüncesinin uluslararası dayanışma boyutları, dergilerde yer alan yazılar üzerinden değerlendirilecektir. Bunun yanında dönemin siyasi, kültürel ve dini atmosferinin ilgili yayınlara nasıl yansıdığı incelenecektir. Son olarak Çin ve

Afganistan Müslümanlarına dair Osmanlı basınında yayımlanan bilgi, yorum ve değerlendirmeler tarihsel bağlam içinde incelenecektir.

Sonuç olarak bu çalışma, yalnızca tarihsel bilgi aktarmayı değil aynı zamanda İslamcılık düşüncesinin sınır aşan bir entelektüel hareket olarak nasıl şekillendiğini yazılı kültür üzerinden ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu amaç doğrultusunda *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* dergileri hem Osmanlı basın tarihine dair önemli veriler sağlamış hem de Osmanlı entelektüel hafızasının “küresel İslam” tahayyülünü anlamaya imkân tanıyan temel kaynaklar hâline gelmiştir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Araştırmanın kapsamını, 1908 yılında yayın hayatına başlayan *Sırat-ı Müstakim* ve 1912’den itibaren yayınlarını *Sebîlürreşad* adıyla sürdüren dergilerde yer alan Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair yazılar oluşturmaktadır. Bu dergiler, Osmanlı entelektüel dünyasında İslami çizgide yayın yapan en etkili süreli yayınlardan biri olarak, yalnızca dini meseleleri değil, siyasetten ekonomiye, eğitimden uluslararası ilişkilere kadar geniş bir yelpazede içerik sunmuştur. Bu çalışma kapsamında dergilerde toplamda 150 civarında metin tespit edilmiştir. Bunların 27’si Çin, 59’u ise Afganistan Müslümanlarıyla ilgili yazılardır. Diğer metinler ise dolaylı olarak bu konulara atıfta bulunmakta veya İslam dünyasının farklı bölgelerindeki gelişmeleri ele almaktadır. Metinler arasında haberler, makaleler, gezi yazıları, tercümeler ve polemik gibi farklı türler yer almakta olup, bunların tamamı değil de büyük bir kısmı tezde kullanılıp içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırmanın temel sınırlılığı, yalnızca *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşad* dergileriyle sınırlandırılmış olmasıdır. Arşiv belgeleri, hatıratlar veya başka dergilerde yer alan yazılar bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Bugüne kadar Çin ve Afganistan Müslümanları üzerine yapılan çalışmalar, genellikle genel tarih kitapları veya seyahatnameler üzerinden yürütülmüş; süreli yayınlardaki yansımaları sistematik biçimde ele alan kapsamlı bir araştırmaya rastlanmamıştır.

Yöntem ve Literatür

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi esas alınmıştır. Araştırmanın birincil kaynağını, *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşad* dergilerinin tamamı

oluşturmaktadır. Dergilerin tüm sayıları, İslamcı Dergiler Projesi kapsamında dijitalleştirilmiş ve latinize edilerek araştırmacıların erişimine açılmıştır. Bu durum, hem kaynaklara erişimi kolaylaştırmış hem de metinlerin sistematik bir biçimde taranmasına imkân tanımıştır. İçerik analizi sürecinde öncelikle dergilerin fihristleri incelenmiş, ardından Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair tüm yazılar tespit edilmiştir. Bu yazılar, konu başlıkları ve türlerine göre sınıflandırılmış; ardından metinlerde öne çıkan temalar, kavramlar ve anlatım biçimleri analiz edilmiştir. Bununla birlikte, dergilerin yayın politikaları ve entelektüel kimlikleri üzerine yapılmış ikincil kaynaklar da değerlendirilmiş; böylece analizler tarihsel bir bağlama oturtulmuştur. Bu yöntem, sadece bilgi aktarımına dayalı bir okuma yapmanın ötesine geçerek, dergilerin İslam dünyasına bakışını şekillendiren fikrî kodların ortaya çıkarılmasına imkân sağlamıştır. Ayrıca metinlerdeki söylemsel çerçeve, Osmanlı İslamcılığının uluslararası boyutunu anlamlandırmada temel bir dayanak olarak ele alınmıştır. Çin Müslümanlarına dair en temel eserlerden biri Gülçin Çandarlıoğlu'nun "Çin" başlıklı eseridir. Bu eser Türkiye'de Çin Müslümanları hakkında yapılan kaynak çalışmalardan biri olması bakımından önemlidir. Yine Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin konumuz hakkındaki bilgileri, dergimizdeki verileri daha iyi anlamak, yorumlamak ve açmak açısından tezimize ışık tutmuştur. Prof. Dr. İhsan Süreyya Sırma'nın "Belgelerle II. Abdülhamid"⁴, Mehmet Paksu'nun "Âlem-i İslam ve Japonya'da İslam"⁵, Wang-Zin-Shan'ın "Çin'de İslamiyet"⁶, Dru C. Gladney'in "Çin'deki Müslümanlar Hakkında Yapılan Araştırmalar"⁷ adlı makaleleri, Âdem Efe'nin⁸ Sebilürreşad hakkındaki çalışmaları tezde ele alınan Çin Müslümanlarının yaşadıkları dönem ve olaylarla örtüşmesi nedeniyle çalışmamız için oldukça önemlidir. Tezimizde yer alan Afganistan Müslümanları bağlamında Esedullah Oğuz'un "Hedef Ülke Afganistan"⁹, Mehmet Saray'ın "Afganistan ve Türkler"¹⁰, adlı

⁴ İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009).

⁵ Mehmed Paksu, *Âlem -i İslam ve Japonya'da İslam'ın Yayılışı* (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2012), 200.

⁶ Celaleddin Wang-Zin-Shan, *Çin'de İslamiyet* (İstanbul: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1960), 2/160.

⁷ Dru C. Gladney - çev. Talip Küçükcan, "Çin'deki Müslümanlar Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Belleter Dergisi*, (1993), 467.

⁸ Âdem Efe, "Sebilürreşad", *Sebilürreşad* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2009), 251-253.

⁹ Esedullah Oğuz, *Hedef Ülke Afganistan* (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001), 38.

¹⁰ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler* (İstanbul: Kitebevi, 1997), 41-45.

eserleri, Kıfayatullah Rahmatoghli'nın "Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet"¹¹ adlı tezi, Rahmanhoca İmamhocayev'in "Afganistan ve Türkiye"¹² adlı makalesi Afganistan Müslümanları hakkındaki çalışmaları toplaması açısından yol gösterici bir kaynak özelliği göstermiştir. *Sırât-ı Müstâkim* ve *Sebîlürreşâd* Dergilerinin İslamcı çizginin önde gelen yayınlarından olması önemlidir. Böylelikle hem İslamcı düşüncenin dünya Müslümanları hakkında ki görüş ve düşüncelerine dair seyrini izleterek, devletlerarası ilişkinin ötesinde halkların birbirine bakışı ve aydınları arasındaki ilişkileri görme imkânı da sunmaktadır. Ayrıca İslami düşüncenin Çin ve Afganistan hakkında konuştuğu, düşündüğü ve gördüğü şeylere ışık tutulmuş olacaktır. Türkiye ve Afganistan'da ki iç gelişmeler gibi hususların yanı sıra uluslararası camiada yaşanan olaylar, Ruslar ve İngilizlerin Afganistan politikası ve bu politikanın Afgan Müslümanları üzerindeki seyri, yaşanan olayların bu politikaya etkisi hakkında bilgi veya fikir edinme olanağı doğuracaktır. Dergide yer alan yazılar, Osmanlı-Çin ve Osmanlı-Afganistan münasebetlerine dair pek çok bilgi ve detayı içerisinde barındırmaktadır. Dergideki makalelerin bazılarında yazar ismi bulunmamaktadır. Yazar adı bulunmayan yazıların Mehmet Akif Ersoy'a veya Eşref Edip'e ait olduğu tahmin edilmektedir.

Araştırmanın Katkıları

Bu araştırmanın, Osmanlı basın tarihi ve İslamcılık düşüncesinin uluslararası boyutları üzerine yapılan çalışmalara önemli katkılar sağlaması beklenmektedir. Çalışma, Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair Osmanlı kamuoyunda oluşan algıları ortaya koyacak ve bu algıların yalnızca dönemin aktüel olaylarına dair bir bilgi aktarımını değil, aynı zamanda Osmanlı entelektüel dünyasında bir kolektif hafıza inşasını da temsil ettiğini gösterecektir. Bu yönüyle dergilerde yer alan metinler, Jan Assmann'ın ifade ettiği şekliyle birer hafıza mekânı (mnemotop) işlevi görmüş ve Osmanlı toplumunda ümmet bilincini canlı tutan sembolik bir yazılı kültür üretmiştir. Araştırma, yazılı kültürün bir hafıza mekânı olarak işlev görmesi sayesinde, İslam dünyasının farklı coğrafyalar arasındaki fikrî ve duygusal bağların nasıl

¹¹ Kıfayatullah Rahmatoghli, *Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 34.

¹² Rahmanhoca İmamhocayev, "Afganistan ve Türkiye", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (2001), 264-265.

güçlendirildiğini ortaya koyacaktır. Böylece çalışma, hem tarihsel bilgi üretimine katkı sağlayacak hem de İslamcılık düşüncesinin sınır aşan bir entelektüel hareket olarak Osmanlı basınında nasıl tezahür ettiğine dair kapsamlı bir çerçeve sunacaktır. Sonuçta bu tez, Osmanlı basınındaki söylemleri yalnızca tarihsel belgeler olarak değil, aynı zamanda kolektif kimliğin sürekliliğini sağlayan kültürel bellek araçları olarak değerlendirecektir.

1. OSMANLI BASININDA İSLAMCI DERGİCİLİĞİN DOĞUŞU

Çinlilerin ve Uygurların ilk baskı tekniklerini kullanarak basım sanatını geliştirmeleri, yazılı kültürün insanlık tarihindeki dönüştürücü gücünü göstermektedir. Osmanlı topraklarında matbaanın kuruluşu ise Avrupa'dan yaklaşık yarım asır sonra II. Bayezid döneminde gerçekleşmiştir. İspanya'dan Osmanlı topraklarına göç eden Yahudilerin açtıkları matbaalar yalnızca azınlık dillerinde yayın yapabilmiş, Türkçe ve Arapça basıma izin verilmemiştir. Bu durum, Osmanlı'daki yazılı kültür üretiminin kültürel bellek açısından uzun süre sınırlı bir alanla kayıtlı kaldığını göstermektedir¹³. İstanbul'da matbaanın kurulması ancak Osmanlı Hükümeti'nin desteği ve himayesiyle gerçekleşmiştir. Çünkü 1515'de II. Beyâzid tarafından çıkarılan ve oğlu I. Selim'in yenilediği bir emir üzerine matbaa ilmi ile uğraşmak idam cezası ile yasaklanmıştır. Ermeniler tarafından Osmanlı Devleti'ne getirilen matbaa baskı malzemeleri 1698'de Sultanın emriyle yeniçeriler tarafından tahrip edilmiştir. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ardı ardına yaşadığı askerî yenilgiler karşısında klasik sistemi ıslah etmek yerine Batı'dan esinlenen reform arayışına girmiştir. Batı'da hızla yaygınlaşan matbaa, iletişimin ve bilginin dolaşımında merkezi bir araç hâline gelmiş ve Osmanlı da zamanla bu gelişmeyi benimsemek zorunda kalmıştır¹⁴. Yapılan bu yasaklamalar devrin şartları içinde incelenmeli sebepleri ayrı ayrı incelenip, sebep-sonuç münasebeti içinde tahlil edilip yorumlanması gerekmektedir. Bütün bu engellemeler ve muhalefetlere rağmen III. Ahmed döneminde, Macar asıllı İbrahim Müteferrika tarafından 1726 yılında Lei'den kalıp getirip, harfleri döktürmek için dönemin padişahından izin alınmıştır¹⁵.

III. Ahmed döneminde İbrahim Müteferrika'nın gayretleriyle 1726'da kurulan matbaa, Osmanlı entelektüel hayatında yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuştur. Matbaanın ilk ürünü olan *Vankulu Lügati*, yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda Osmanlı'nın yazılı belleğinde yeni bir "hafıza mekânı" olarak işlev görmüştür. Ancak Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın işlevsiz kalması, yazılı kültürün

¹³ Ayhan Ceylan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen (1839-1876)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (2006), 140-141.

¹⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 31.

¹⁵ Malik Yılmaz - B.A. Mystakıdis, "Osmanlı Hükümeti Tarafından İlk Kurulan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", *Türk Kütüphaneciliği*, (2001), 437.

Osmanlı'da ne kadar kırılğan bir zemine sahip olduğunu da ortaya koymuştur¹⁶. 1857'de çıkarılan Matbaalar Nizamnamesi ile Osmanlı basın hayatı ilk kez yasal bir çerçeveye kavuşmuştur. Matbaa açmak isteyenler devletin farklı kurumlarından izin almak zorunda kalmış, bu da yazılı kültürün devlet denetimi altında gelişmesine neden olmuştur. Jan Assmann'ın belirttiği üzere, kültürel bellek her zaman belirli kurumsal çerçeveler içinde inşa edilir. Bu bağlamda Osmanlı'da matbuat, yalnızca haberleşme değil, aynı zamanda hafızayı düzenleme ve kimliği biçimlendirme işlevi görmüştür¹⁷.

1.1. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Matbuat Ortamı

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı toplumunda fikir özgürlüğünün görece genişlediği bir dönemi başlatmıştır. Çok sayıda gazete ve dergi bu özgürlük ortamında yayın hayatına girmiştir. II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan süreçte süreli yayınlar, yalnızca haber verme işlevi görmemiş, aynı zamanda Osmanlı entelektüel hafızasının inşa edildiği mekânlar hâline gelmiştir¹⁸. Osmanlı matbuatında en çok basın ve yayın faaliyetinin olduğu dönem, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra ki olup, bunların pek çoğu bir veya birkaç sayı çıkmış olmasına rağmen devrin tarihini ve edebiyatını yazacak olanlar için kıymetli vesikalar arasında yer almışlardır. Bu dönemde üç yüz elliden fazla süreli yayın ortaya çıkmış, birçoğu kısa ömürlü olmasına rağmen dönemin toplumsal tahayyülünü yansıtan değerli belgeler bırakmıştır¹⁹.

Bu dönemde yayın hayatına giren gazetelerden birisi de Tonguç Gazetesi'dir. Mirza Sait Bey tarafından 11 Şubat 1324-19 Mart 1325 tarihleri arasında otuz altı sayı yayımlanan gazete ilk sayısında "Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesinden alınmadır: Tataristan Mektupları" başlığı altında aktarımlara yer vermiştir. *Tonguç* gazetesi, yalnızca Osmanlı sınırlarında değil, Kırım ve Romanya gibi bölgelerde de takip edilmiş ve böylece Osmanlı basınının sınır aşan bir etki alanı oluşturduğu görülmüştür²⁰.

¹⁶ Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1959), 78.

¹⁷ Ali Birinci, "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (2006), 297.

¹⁸ Ahmet Koçak, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Matbuatında 'Tonguç' Gazetesi ve Romanya Türkleri İçin Önemi", *Türkiyat Mecmuası* 25 (2015), 321.

¹⁹ Ali Birinci, "Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)", *I. Kebikeç* 2 (1995), 143.

²⁰ Koçak, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Matbuatında 'Tonguç' Gazetesi ve Romanya Türkleri İçin Önemi", 335.

Gazete, sadece geniş Osmanlı coğrafyasında değil, aynı zamanda Müslüman Türklerin yaşadığı Kırım, Romanya gibi yerlerde de yakından ve ilgiyle takip edilmiştir. Tonguç gazetesi, yayımladığı makale, şiir, mektup gibi edebi türlerin yanı sıra Avrupa'dan, Balkan coğrafyasından ve İslam dünyasından verdiği özet raporlar nedeniyle diğer ülkelerin basınları tarafından da takip edilmiştir²¹. Dergiciliğin Anadolu'da yaygın bir şekilde görüldüğü dönemin II. Meşrutiyet dönemi olduğu görülmektedir. Bu dönemde yayınlanan süreli yayınların temel özelliği genellikle kısa ömürlü olmalarıdır. Bu dönem dergilerinin başka bir özelliği ise genel olarak küçük boyutta ve 2-8 sayfa aralığında yayımlanmasıdır²².

II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan dergileri kısaca tanıtırsak; 1908'de çıkan Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, liberal ekonomiyi savunan ilk iktisat dergisidir²³. Kurucuları Ahmet Şuayp, Rıza Tevfik ve Mehmet Cavid'dir²⁴. Sayfa sütunlarında Osmanlı'nın 20. yüzyıl başlarında çözmek istediği iktisadi ve mali sorunlar yoğun bir şekilde tartışılmış ve bu sorunlara çözüm oluşturulmaya çalışılmıştır²⁵. 1910 senesinde Mısırlı Mehmet Safa tarafından yayımlanan Fünun ve Sanayi Dergisi Osmanlı'da sanayinin gelişmesini savunmuş, bu doğrultuda yayın politikasını sürdürmüştür. Dergi, iş ve işçi bulma kurumu gibi hareket ederek derginin son sayfasını “İlanat” başlığıyla iş arayanlar ile işçi arayanları buluşturmayı başarmıştır. Derginin amacını, öncelikle milli sanayinin ilerlemesi ve devletin bu doğrultuda kalkınması için yayım politikasını oluşturmaktır²⁶.

II. Meşrutiyet'ten sonra Selanik'te yayınlanan ve dilde sadeliği savunan Genç Kalemler dergisi, dönemin edebiyat ve Türkçü dergisidir²⁷. Derginin amacı, Türk milli ruh ve bilincinden esinlenen bir edebiyat oluşturmaktır. Türk kültürünün toplumda yayılmasını sağlamak amacıyla dergide Türklerin tarihi, edebiyatı, dili ve coğrafyası

²¹ Edip Ömer, “Dobruca’da Türk-Tatar Basınının Tarihçesi”, *Renkler Dergisi*, (1992), 143.

²² Bülent Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1/116.

²³ Deniz Kahraman, “Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 7/84-102.

²⁴ Murat Koraltürk, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişiminde Önemli Bir Yayın: Ulum-ı İçtimaiye ve İktisadiye Mecmuası ve Dizini”, *Kebikeç*, (1996), 182.

²⁵ Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, 1/119.

²⁶ Cüneyd Okay, “Fünun ve Sanayi Dergisi ve İşçi Temin-i İstikbal Sandığı”, *Toplumsal Tarih*, (1997), 50-52.

²⁷ Hüseyin Çelik, “Genç Kalemler”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/21-23.

hakkında makaleler yayımlamıştır²⁸. Edebiyat ve magazin alanında Meşrutiyet sonrası çıkan dergilerden biri olan *Aşîyan Dergisi*, şiir ve hikâye yazımına en fazla ağırlık vermiş olan dergilerden biridir. *Servet-i Fünun* dergisinin önemli şairlerinin ve edebi sanatçılarının bu dergide yazması, derginin Servet-i Fünun edebi topluluğunun devamı niteliğinde olduğunu göstermiştir. 1908 yılında İslami dergiler olarak Eşref Edip'in yayımladığı *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilürreşâd* dergileri devlet yönetiminde ve toplumsal hayatta dini esasları ön planda tutan bir yayım politikası takip etmiştir. 1908'de yayımlanmaya başlayan *Sırât-ı Müstakim* ve daha sonra *Sebilürreşâd*, İslamcı düşüncenin en önemli organları olarak öne çıkmıştır. Bu dergiler, yalnızca dinî meseleleri değil, aynı zamanda İslam dünyasının farklı bölgelerindeki gelişmeleri gündeme taşımış, böylece Osmanlı basınına bir ümmet hafızası inşa etme aracı hâline getirmiştir. Dergilerde bunların dışında Kadın ve çocuklara yönelik yazılarda yayımlanmıştır. Tiyatro, sinema ve spor dergileri de halkı bilgilendirme amaçlı olarak bu dönemde basılan dergiler arasındadır²⁹.

1.2. Sırât-ı Müstakîm ve Sebilürreşâd'ın Tarihçesi

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başları, İslam dünyasında hem siyasi hem de fikri dönüşümlerin yaşandığı kritik bir dönemdir. Bu süreçte Osmanlı Devleti, sadece siyasi bir aktör değil, aynı zamanda İslam ümmetinin liderliğini devam ettirme iddiası taşıyan bir merkez olarak öne çıkmıştır. Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet'in (1908) ilanı ile birlikte ortaya çıkan özgürlük ortamı, basının gelişmesine olanak sağlamış ve bu ortamda dini, siyasi ve fikri muhtevalı birçok dergi yayın hayatına katılmıştır. Bu yayın organlarının başında ise, İslamcı çizgiyi temsil eden *Sırât-ı Müstakim* ve onun devamı niteliğindeki *Sebilürreşâd* dergileri gelmektedir. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında çoğulcu bir fikir ortamı egemen olmuş, Meşrutiyet'in ilk altı ayında süreli yayın çıkarmak amacıyla alınan ruhsatların sayısı 200'ün üzerindedir. Bu sayede 200'ü aşkın gazete ve dergi yayına başlamıştır. Dönemin İslamcı aydınları da pek çok gazete ve dergide özgürce fikirlerini ifade etmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönemde böylesine özgür yayın ortamında doğan *Sırât-ı Müstakim* dergisi, 27

²⁸ Cüneyd Okay, *Türk Derneği* (Ankara: Akçay Yayıncılık, 2006), 13-14.

²⁹ Abdullah Uçman, "Aşîyan", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/2-3.

Ağustos 1908 tarihinde yayın hayatına başlamış, 8 Mart 1912 tarihine kadar bu isimle yayın hayatına devam etmiştir³⁰.

Kurucuları Eşref Edip Fergan ve Ebü'l Ulâ'dır. *Sırât-ı Müstakîm* Dergisi dört yıla yakın zaman süresince 182 sayı (cilt 1-7) yayımlandı ve Ebu'l Ula'nın dergiden ayrılmasıyla birlikte dergi yayın hayatına *Sebîlürreşâd* adıyla devam etmiştir. *Sebîlürreşâd* ismiyle³¹ 459 sayı (cilt 8-25) yayımlanan dergi, 1925 yılında siyasi nedenlerle kapatılmıştır. 22 yıl sonra, 1948-1966 tarihleri arasında Yeni *Sebîlürreşâd* adıyla yayın hayatına yeniden başlamıştır³². Dergi, içerik, kadro ve seviye açısından önemli bir yere sahiptir³³. İki derginin de yazar kadrosu oldukça zengindir. Kurucusu Eşref Edip ve başyazarı Mehmed Akif Ersoy'dan başka tanınmış ünlü yazarlar şunlardır; “Bereketzade İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmet Naim, Kazanlı Halim Sabit, Tahir el-Mevlevi, M. Şemsettin, Mithat Cemal, Kamil Miras, Hasan Basri Çantay, Ömer Rıza Doğrul” gibi önemli isimler yer almaktadır. Yayına başladığı yıllardan itibaren değişik fikir akımlarına mensup yazar ve bilim adamlarını dergide görmek mümkün olmakla birlikte İslâmcılık akımının argümanlar çerçevesinde gelişme ve yayılma ortamını bulan bir dergi olmuştur³⁴. Bu süreklilik, derginin yalnızca bir yayın organı değil aynı zamanda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde İslamcı düşüncenin kolektif hafızası olduğunu göstermektedir³⁵. Peter Burke'in kültür tarihi yaklaşımına göre, basın metinleri toplumsal kimliklerin sembolik temsillerini içerir. *Sebîlürreşâd* da bu anlamda hem Osmanlı entelektüel dünyasında hem de İslam coğrafyasında bir “kültürel temsil alanı” olarak işlev

³⁰ Âdem Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* C.8/2 (2008), 158.

³¹ Dergiye bu ismin verilmesiyle ilgili Eşref Edip'ten “‘‘Abbas Paşa, bir teklifte bulundular: Kur'an'dan bir sahife açalım, ne isim çıkarsa oradan alalım. Muvafık dedik. Harem dairesinden bir Mushaf-ı Şerif getirildi. Besmele ile bizzat bir sahife açtılar. ‘İttebiûnî ehdikum sebillerreşad’ ayet-i kerimesi çıktı. Sebîlürreşâd ismi pek münasip. Hem de Sırât-ı Müstakim manasına. Hemen karar verdik. Fakat Tahirü'l-Mevlevi, bizden evvel bu ismin imtiyazını almış. Ona müracaat ettik. Memnuniyetle bize devretti... Sırât-ı Müstakim bu suretle Sebîlürreşâd oldu.” şeklinde aktarılan bilgi için bkz. Adem Efe, “Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2008), 162.

³² Mehmet Birekul, “Bir Dönemin Hafızası: Sırât-ı Müstakîm - Sebîlürreşâd Dergileri ve İslamcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”, *İslam'ı Uyandırmak: Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 2018, 1/342-343.

³³ Fahrettin Gün, *Sebîlürreşâd Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din, Siyaset ve Laiklik (1948-1954)* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2001), 12-13.

³⁴ Efe, “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd”, 155.

³⁵ Peter Burke - Çev. Mete Tunçay, *Kültür Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 55-62.

görmüştür. *Sebilürreşâd* Dergisi'nin başlık klişesinde “Dini, ilmi, milli, edebi, siyasi haftalık mecmua-i İslâmiye ifadesine yer verilmiştir. Derginin yayın akışı iki bölümden oluşup, haftalık olarak çıkarılan dergide ilk bölümünde tefsir, hadis, felsefe, fıkıh, toplum, tarih ve edebiyat gibi konularda yazılara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise “*makalat, siyasiyyat, mekatip, matbuat ve şuun*” gibi başlıklar altında siyaset ve İslami meselelere ait konular ele alınmıştır³⁶. Aynı zamanda dergi, Kurtuluş Savaşı süresince halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme konusunda yayın yoluyla halka çok büyük hizmetler vermiştir³⁷.

Dergi, İslam dünyasıyla haberleşmeyi sağlamada özellikle Mısır, Hindistan, Balkanlar, Kuzey Afrika ve Rusya’da çıkan yayın organlarını takip ederek başarılı olmuştur. Bunun yanı sıra İslam dünyasının çeşitli bölgelerine geçici ve daimi muhabirler göndererek başarılarına yenileri eklemeyi de başarmıştır. Derginin uzak ülkelere kadar ulaştığı dergiye gelen mektuplardan anlaşılmaktadır³⁸. Mehmet Akif derginin başyazarı olarak şiirlerinin hemen hemen hepsi *Sebilürreşâd* Dergisinde yayınlamıştır. Birkaç şiir ve yazısında “Sa’di” takma adını kullanmış, dergide imzasız yazılanlarının bir kısmının da Akif tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir³⁹.

Eşref Edip ve Mehmet Akif Ersoy ile birlikte şehir şehir gezerek milli mücadeleyi destekleyen konuşmalar yapmış, mücadeleyi örgütleme çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu tür çalışmaları takdir eden Mustafa Kemal Atatürk derginin yazarlarını Ankara’ya davet etmiştir. *Sebilürreşâd*’da yayınlanan yazılar hükümet tarafından çoğaltılıp cepheye gönderilerek hem cephedeki askerin hem de Anadolu’daki halkın savaş karşısında motivasyonun artması sağlanmıştır⁴⁰. Buradan anlaşılmaktadır ki Eşref Edip ve Mehmet Akif’in öncülüğünde yürütülen yayın politikaları, yalnızca dinî düşünceyi yaymakla kalmamış, aynı zamanda Kurtuluş Savaşı sürecinde toplumsal seferberliğin hafıza mekânını oluşturmuştur. Dergide yer

³⁶ Birekul, “Bir Dönemin Hafızası: Sırat-ı Müstakîm - Sebilürreşâd Dergileri ve İslamcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”, 1/343-344.

³⁷ Abdullah Ceylan, “Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşâd Mecmuaları Fihristi” (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 8-9.

³⁸ Ali Kahraman, *1912-1925 Yılları Arasında Sebilürreşâd Dergisi’nde Yayınlanan Hristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 5.

³⁹ Abdullah Ceylan, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşâd Mecmuaları Fihristi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 38-39.

⁴⁰ Eşref Edip Fergan, *İstiklal Mahkemelerinde Sebilürreşâd’ın Romanı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 17-18.

alan yazıların cepheye gönderilmesi, basının bellek üretimindeki somut işlevini göstermektedir⁴¹.

1.3. Yazar Kadrosu ve Yayın Politikaları

Herhangi bir dergi veya gazetenin yazar kadrosu, yazarların fikir ve düşünce hayatındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan *Sebilürreşâd*'da dönemin Türk ve İslam âlimleri düşüncelerini kaleme almışlardır. Bu isimler arasında Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Bereketzade İsmail Hakkı Bey, Abdürreşid İbrahim Hakkı Efendi, Babanzade Ahmet Naim Bey, Mehmet Akif Bey, Bursalı Mehmet Tahir Bey, Kazanlı Halim Sabit Efendi, Şemsettin Bey, Ispartalı Hakkı Bey, Tahirü'l-Mevlevi Bey, Aksekili Ahmet Hamdi Efendi, Hocazade Ahmet Bey, Halit Halil Bey, Eşref Edip Efendi gibi isimler vardır. Daha sonraki dönem sayılarında ise Kemalzade Ali Ekrem, Hasan Hikmet, İzmirli İsmail Hakkı, Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Musa Carullah, Muhammed Abduh, Abdülaziz Caviş, Ömer Rıza, S. M. Tevfik gibi önemli isimler de sonradan dergiye eklenmiştir⁴². Bu kadar geniş yazar kadrosuna sahip *Sebilürreşâd* Dergisi, ana konuları iki kısma ayırmıştır. Birinci kısım ilmi ve bilimsel konulardan oluşmaktadır: Bunlar Tefsir, Hadis, İctimaiyat, Felsefe, Fıkıh ve fevata, Edebiyat, Tarih, Hutbe ve Mevaiz, Makalat, ikinci bölümde ise Genel Siyaset ve İslami siyasetten bahseden makaleler, haberler, gezi yazıları ve mektuplar bulunmaktadır. Kısacası dergide toplumsal hayatımıza temas eden binlerce ayet ve hadis-i şerif izah edilmiş, önemli toplumsal ve felsefi problemler, birçok fikhî mesele ve bu konudaki sorulara cevaplar, tarih ve edebiyat, İslam toplumlarının sosyo-kültürel hayatlarına dair haberlere yer verilmiştir⁴³. Aynı zamanda yazıların tefsir, hadis, felsefe, fıkıh, tarih ve edebiyat gibi alanlara yayılması, derginin yalnızca aktüel bir basın organı değil, aynı zamanda Osmanlı kültürel

⁴¹ Ana hatlarıyla bu şekilde ifade edebileceğimiz Sırat-ı Müstâkim ve Sebilürreşâd hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Birekul, "Bir Dönemin Hafızası Sırât-ı Müstakîm-Sebilürreşâd Dergileri ve İslamcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme", *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce Ve Dergiler* 1 (2018), 341-369; Adem Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebilürreşâd", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2008), 155-178.

⁴² Stanford J. Shaw - Çev. Mehmet Harmancı, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* (İstanbul: E Yayınları, 2000), 2/366-367.

⁴³ Suvat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği: 1908-1914)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 77-78.

belleğinin çok katmanlı bir arşivi hâline geldiğini ortaya koymuştur. Müslümanların genel durumlarıyla ilgilenmeyi kendisine görev edinen dergi, Osmanlı Devleti'nin ve bütün dünya Müslümanlarının birliği üzerinde durarak dergide hürriyet, eşitlik, kardeşlik, birlik ve kuvvet kavramlarına sıkça yer vermiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girdiği sırada İslam fikri doğrultusunda Cihat fetvaları yayınlayarak, bütün Müslümanlara cihadın farz olduğuna dair çağrılar yapılmıştır⁴⁴. *Sebilürreşâd* Dergisi, Batının bilim ve teknoloji alanında üstün olduğunu, bu alandaki kazanımların tereddütsüz alınabileceğini fakat Batının değerlerinin bunların dışında bırakılarak alınmaması gerektiğini vurgular. Aynı zamanda Batının ilerleme politikasını anlamak, Batı medeniyetinden ne gibi değerlerin alınması gerektiğini belirlemek, İslam ahlaki dâhilinde fikir, bilim, sanat, teknoloji alanında ilerlemek için gerekli olan esasları incelemenin önemli olduğundan bahseder. Böylece Osmanlı kimliğini muhafaza eden seçici bir bellek politikası geliştirmiştir⁴⁵. *Sırât-ı Müstâkim* Dergisi, din konusunda olaya reformcu bakış açısıyla yaklaşarak İnsanları tembelliğe ve sefaletle sevk eden bu fani dünya için çalışmayı uygun görmeyen din anlayışını eleştirmiştir⁴⁶. *Sırât-ı Müstâkim*'de modernist İslam görüşleri hâkimken, *Sebilürreşâd* ise gelenekçi İslam'ın sözcülüğünü üstlenmiştir. Dergi, tüm sayılarında İslamcı bir yayın politikası benimsemiş ve yürütmüştür⁴⁷.

1.4. Dergilerde Dünya Müslümanlarına Dair Genel Yaklaşım

1908 yılında *Sırât-ı Müstâkim* ismiyle başlayıp 183. sayıdan itibaren ise *Sebilürreşâd* adıyla devam eden dergide tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat, tarih, talim/terbiye, felsefe, sosyal meseleler, siyaset, matbuat, güncel hadiseler ve İslam toplumlarının hayatları gibi birçok konuda bilgi ve görüş paylaşılmıştır. Hatta geniş bir muhabir ağı ile dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanların durumu, kültürü ve sıkıntıları hakkında halkı bilgilendirmiştir⁴⁸. Derginin ikinci sayısından

⁴⁴ Mehmet Fahrettin - Ahmet Naim, "Bütün Müslümanlara Cihat Farz Oldu", *Sebilürreşâd Dergisi* 13 (19 Kasım 1914), 13-15.

⁴⁵ Efe, "Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd", 174.

⁴⁶ Zafer Toprak, *II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 126-127.

⁴⁷ Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı", *Türkiye Dergiler Ansiklopediler* (İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984), 20-21.

⁴⁸ Süleyman Pak, *Sebilürreşâd ve Sırât-ı Müstâkim Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 26-27.

itibaren Rusya, İran, Çin, Afrika, Afganistan, Avrupa, Mısır, Hindistan, Cezayir Osmanlı sınırları dışında kalan Müslümanların durumu üzerinde durulmuştur⁴⁹. Bu ülkelere ek olarak Kırım'dan Kazan'a, Balkanlar'dan Hindistan'a, Afrika ve Arap topraklarına kadar derginin İslam ülkelerine dağıtılmasıyla diğer ülkelerdeki Müslümanların İstanbul'dan haberdar olmaları sağlanmıştır⁵⁰. İslamcı akımın önde gelen isimlerinden ve dergi yazarlarından Said Halim Paşa da İslamlaşmak başlığıyla yayımladığı bir dizi makalesinde bu hususta açıklayıcı bilgiler vermiştir. İslam dünyasının içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulup, yeniden eski gücüne kavuşabilmesi için İslâm'ın siyasi, bilimsel, kültürel bakımdan yeterli olduğunu, bunun için Müslümanların itikat, ahlak ve siyaset esaslarının daima zaman ve çevrenin ihtiyaçlarına en uygun şekilde yorumlanarak ona göre değişmesi gerektiğini savunur⁵¹. Müslümanları birleştirmek için neler yapılabilir? İlimle İslam arasında bir çatışma var mıdır? İslam toplumlarının ilerlemesi için gerekli olan usul ve esaslar nelerdir? Bu temel sorular etrafında görüş bildiren İslamcıların İslam'ı anlatma biçiminin modern çağın gelişme ve ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden ele alınmasını ve değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Dergide, çağdaş İslam düşüncesinde oldukça etkili olmuş, akli ön plana çıkarıp dini bir ıslahatın yapılması gerektiğini vurgulayan yazarlardan Mehmet Akif, Aksekili Ahmed Hamdi, Bereketzade İsmail Hakkı, Muhammed Abdüh, Ferid Vecdi ve Abdülaziz Caviş gibi yazarların fikirleri taraftar toplamıştır⁵².

⁴⁹ Muhammed Hüküm - Kurt Ed. Ali, *Bir İdeoloji Çekirdeği Olarak Sebilürreşad'ın Sırât-ı Müstakim Yılları*", *Sırât-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi ve Mehmet Âkif Ersoy*, (Kocaeli: Gölcük Belediyesi Yayınları, 2021), 57-58.

⁵⁰ Çiftçiğüzeli, Mehmet Cemal, "Mehmet Akif Sırât-ı Müstakim ve Sebilür-Reşad", *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu, Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2009), 1/508-509.

⁵¹ Said Halim Paşa, "İslamlaşmak-1", *Sebilürreşad Dergisi* 15 (15 Kasım 1918), 239-240.

⁵² Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği: 1908-1914)*, 20-27.

2. SEBÎLÜRREŞÂD VE SIRÂT-I MÜSTAKÎM DERGİLERİNDE ÇİN MÜSLÜMANLARI

2.1. Osmanlı-Çin İlişkilerinin Genel Çerçevesi

Çin, dünya tarihinin en eski ve sürekli uygarlıklarından biri olarak, farklı dönemlerde birçok hanedanlık tarafından yönetilmiş, bu süreçte kültürel, bilimsel ve teknolojik açıdan önemli gelişmelere sahne olmuştur. Kâğıt, pusula, matbaa ve barut gibi buluşlar, sadece Çin'in değil, insanlık tarihinin gidişatını etkileyen büyük adımlardır. Bu yönüyle Çin, yalnızca doğunun değil, dünya uygarlığının da temel aktörlerinden biri olmuştur. Tarihi boyunca hem içeride etnik çeşitliliği yönetme çabası göstermiş hem de dış dünyayla ekonomik ve siyasi ilişkiler kurmuştur. Bugün ekonomik gücüyle öne çıkan Çin'in, geçmişteki bu birikimi göz önüne alındığında, Osmanlı gibi başka büyük devletlerle temaslarının oluşması kaçınılmaz olmuştur⁵³. Çin tarihi, Shang Hanedanı'ndan itibaren hanedanlıklar zinciriyle ilerlemiş ve bu süreçte her hanedan kendi dönemine damgasını vurmuştur. Özellikle Tang Hanedanı döneminde, İslamiyet Çin'e ulaşmaya başlamış; bu süreçte Türklerin Orta Asya üzerinden Çin topraklarına ilerlemesi etkili olmuştur⁵⁴. Tang Hanedanı'nın ardından yaşanan Moğol istilası, Çin tarihine yön vermiş ve Yuan Hanedanı'nın kurulmasına yol açmıştır⁵⁵. Moğollar, yönetimi kolaylaştırmak adına Çin'e çok sayıda Müslüman yerleştirmiş ve bu durum Müslümanların toplumdaki etkisini artırmıştır. Müslümanlar zamanla yerel yönetimde, ticaretle ve özellikle deniz ticaretinde önemli roller üstlenmişlerdir⁵⁶.

Ancak Ming Hanedanı döneminde Çin, daha kapalı ve homojen bir toplum yapısı benimsemiş, bu da Müslümanlara karşı çeşitli asimilasyon politikalarının uygulanmasına neden olmuştur. Buna rağmen Müslüman topluluklar Çin kültürüyle etkileşim kurarak günlük yaşamda yer edinmiş, fakat dinî kimliklerini korumaya da

⁵³ İbrahim Özmen - Abdülkadir Buluş, "Başlangıçtan Devrime Çin'i Anlamak mı?", *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 1 (2017), 9-10.

⁵⁴ John Morris Roberts, *Kısa Dünya Tarihi* (İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014), 567-568.

⁵⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, *Çin (Tarih)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993), 8/321-328.

⁵⁶ James Frankel - Çeviri: Esra Çifci, "İslam in China", *I.B. Taurus-Bloomsbury Publishing*, (2021), 40-57.

özen göstermişlerdir⁵⁷. Müslümanların Çin'deki varlığı zamanla "Hui" adı altında ayrı bir kimlikle tanımlanmış, bu grup Çin'in hemen her bölgesine yayılmıştır. Huilerin büyük bir çoğunluğunun ortak yönü Sünni olup Hanefi mezhebine uymalarıdır. Kendi içlerinde zamanla geleneksel, tasavvufi ve reformist İslam'ı savunan hareketlere bölünmüşlerdir. Huiler arasında Şiiiliğin olduğunu iddia edenlerle beraber, Şiiiliğin müesseseseleşmiş bir varlığından söz etmek mümkün değildir. Kuzey batılı bir âlimin ifadesine göre Çin'deki Hui Müslümanların yarısından çoğu gelenekçi İslam'ı yaşamakta olup, kendi cemaati dışında herhangi bir tarikata bağlı değildir⁵⁸.

Osmanlı Devleti ile Çin arasındaki ilişkiler ise tarih boyunca kimi zaman doğrudan, kimi zaman ise dolaylı şekilde gelişmiştir⁵⁹. Osmanlılar, kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinin Çin ile temaslarını miras almış ve özellikle Ming Hanedanı döneminde bu ilişkiler yeniden canlanmıştır⁶⁰. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Çin'e gönderilen elçi heyetleri, Çin kayıtlarında ayrıntılı biçimde yer almakta, gönderilen hediyeler "aslan, gergedan, batı ineği" gibi hayvanlar bu diplomatik ziyaretlerin dikkat çekici unsurlarını oluşturmaktadır. "Aslan Diplomasisi" olarak adlandırılan bu olay, iki büyük medeniyetin birbirine karşı ilgisini ve siyasi sembolizmini yansıtır⁶¹. Çin kaynaklarında Osmanlı Devleti "Lu Mi" adıyla geçmekte ve bu kayıtlar, iki medeniyetin tarihî hafızasında karşılıklı etkileşimlerin izini sürmemize imkân vermektedir⁶².

⁵⁷ Chih-Hui Chiu, "İslam'ın Yerelleşmesi ve Küreselleşmesi : Çin İslam'ı Örneği", *İstanbul Üniversitesi Yayinevi*, (2020), 466-468.

⁵⁸ C. Gladney - çev. Talip Küçükcan, "Çin'deki Müslümanlar Hakkında Yapılan Araştırmalar", 467-468.

⁵⁹ Frankel - Çeviri: Esra Çifci, "İslam in China", 40-43.

⁶⁰ Mustafa Sertel Uygur, *Türk Dış Politikasında Çin Halk Cumhuriyeti İle İşbirliği Olanaklarının Analizi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 24-25.

⁶¹ Gürhan Kırilen, *16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İle Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2009), 226-227.

⁶² "Lu Mi isminin Osmanlı devleti için Çin kaynaklarında kullanıldığı ve bu ismin Rum anlamına geldiği ifade edilmektedir. Çince ses varlığı bakımından zengin bir dil değildir. Bu nedenle yabancı dillerden gelen sözcükler ancak Çince karakterlerin taşıdıkları ses değerleri ile ifade edilebilmektedir. Bu da zaman zaman yabancı dilden geçen sözcüğün aslının anlaşılmasını neredeyse imkânsız hale getirmektedir" şeklindeki bilgi için bkz. Kırilen, *16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İle Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler*, 226.

2.2. Osmanlı Basınında Çinli Müslüman Algısı

Osmanlı padişahlarından II. Abdülhamid'in hedefi, Osmanlı Devletini yaşatabilmek için Halifelğin itibarını Müslümanlar arasında yüceltip Osmanlı Devleti dışındaki İslam âlemine moral ve destek vererek halifelğe itibar sağlamak ve bunu sömürgeci devletlere karşı tehdit unsuru olarak kullanmaya çalışmaktı⁶³.

Müslümanlar tarihler boyunca dünyanın her tarafında zulmün karşısında ezilen ümmetlere huzur, adalet ve hürriyeti götürerek onlara yeni bir hayat bahşetmiştir. Bugün de Çin'de kurulan yeni yönetim sisteminde hâlâ devam eden Müslümanlara yönelik zillet ve esaret dolu uygulamaların Çinli Müslümanlara yeni bir hayat temin edemeyeceği günbegün ortadadır. Bu adaletsiz ve huzursuz ortam her geçen gün daha çok Müslümanların ileriye dönük gelecekleri yönünde ümitsizliğe düşmelerine neden oluyordu. Aslında bizler de Müslümanlar olarak Kur'an'ın hak kitap olduğuna iman ediyorsak ümitsizliğe düşmeyip, rahmet-i ilahiye karşı her daim ümitvar olmalıyız⁶⁴.

Osmanlı basını, bu özveriyle başta *Sırat-ı Müstâkim* ve *Sebilürreşad* dergileri olmak üzere başka yayın ürünleriyle birlikte İslamcı diriliş mücadelesi hakkındaki yazılarına daha çok yer vermeye başlamışlardır. Dönemin önemli gazeteleri dünyanın dört bir yanındaki Müslümanları ilgilendiren sorunlara yer vererek toplumu bilgilendirip, sınırları aşan geniş bir İslami kimlik ve dayanışmanın oluşmasına yardımcı olmuşlardır. İslam dünyasındaki olaylara geniş yer veren gazeteler genel olarak Müslümanlara özel olarak Orta Asya ve Afganistan Müslümanlarının birleşerek Rusların güneye, Hindistan'a doğru ilerlemelerine engel olunması hususunda Müslümanlara çağrıda bulunmuşlardır. Nitekim dünya Müslümanları adı altında yazılan yazılar sayesinde İstanbul 1870'li yıllarında dünya Müslümanlarının yayın merkezi hâline gelerek, buralarda binlerce basılan gazete, dergi, kitap Afrika ve Asya'da yaşayan Müslüman kardeşlerimize ulaştırılmıştır⁶⁵.

Müslümanlara yönelik yapılan bu zulüm ve emperyalizme karşı Müslümanların hep birlikte mücadele etmesi gerektiğini savunan II. Abdülhamid,

⁶³ Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, 1999), 2/283-285.

⁶⁴ "Çin'de Hareket-i İslamiyye", *Sebilürreşad Dergisi* 12 (02 Eylül 1914), 378-379.

⁶⁵ Prof. Dr. Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 193-196.

Güney Afrika, Japonya, Çin gibi uzak ülkelere İslam âlimleri göndererek böylece Ümmet birliğinin sağlanması ve İslamiyet'in yayılması için çalışmalar başlatmıştır⁶⁶.

Abdürreşid İbrahim, Çin'e yaptığı bir gezisinde Çin'de bulunan Müslüman tüccarların ticari anlamda büyük işlerin başında yer aldıklarını, aynı şekilde Osmanlılar arasında da böyle kişilerin yer alması gerektiğinin öneminden bahseder. Bu sayede Müslümanlar arasında sadece ticari bir bağ değil, aynı zamanda manevi ve siyasi bir bağın kurulmasına da hizmet edilmiş olacaktı. Abdürreşid İbrahim, her yerde her kim ile bu konuyu müzakere ettiyse hepsi de bu fikrine katılarak her Müslümanın Türk-Osmanlı milletin ticaret ve sanatlarından mahrum kalmalarını üzüntüyle ifade etmişlerdir. Abdürreşid her nereye giderse gitsin İranlı Müslüman tüccarların, Hindistanlı Müslüman tüccarların, Arap tüccarların ticaretin her alanında rol oynarken Türk tüccarlarının ise bu alanda bulunmamasının hüznünü yaşadığını belirtir. Osmanlının değerli mallarının Çin'e girerken İngiltere ve Almanya bayrağıyla girmesine karşılık bir gün Osmanlının kendi siyaseti, şan ve şerefiyle bu topraklarda kendi bayrağıyla var olduğu günleri görmenin Çinli Müslümanların en büyük beklentileri arasında yer almaktaydı⁶⁷. Çin'de yaşayan millet-i İslamiyenin Osmanlı Türklerine karşı hissettiği muhabbet her zaman çok yüksek olmuştur. Osmanlı halkına dair küçücük bir sevinç haberi alınsa Müslümanlar hep beraber sevinirlerdi. Tam tersi üzüntülü bir haberde alınsa aynı şekilde hep birlikte karalar bağlanırdı. Bütün Müslüman camiasının düşüncesi şuydu: *Osmanlı Devleti'nin ilerleyip, yükselip gelişmesi bütün Müslümanların şerefi ve göz aydınlığıdır. Osmanlı Devleti'nin hayatı bütün Müslümanların hayatıdır. Osmanlı Devleti'nin kaybolması bütün Müslümanlar için kanlı bir ölümdür.* Kendisinin Çin'in Hankou, Şanghay, Hankan şehirlerinde bulunduğu zamanlarda burada bulunan Müslümanlardan duyduğu ve istifade ettiği sözler bunlardı⁶⁸.

Trablusgarp Savaşı'nda Çin Müslümanları tarafından İtalya malları boykot edilmiş, Trablus ve Bingazi mücahitlerine gönderilmek üzere bir yardım komisyonu

⁶⁶ Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid", *II. Abdülhamid* (Ankara: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/220-221.

⁶⁷ Abdürreşid İbrahim, "Çin Müslümanlarının Hataları ve Hükümet-i Osmaniyye'nin Çin'de ki Vezaifi", *Sebilurreşad Dergisi* 8 (20 Haziran 1912), 297-298.

⁶⁸ Abdürreşid İbrahim, "Çin'de Müslümanların Hayatı", *Sebilurreşad Dergisi* 3 (02 Aralık 1909), 194-195.

oluşturulup toplanan yardımlar Osmanlı Devleti'ne teslim edilmiştir⁶⁹. Derginin “Çin İslamları” başlığı altındaki yazısında ise Çinli Müslümanların, Osmanlı Devleti'nden Pekin, Yunnan, Türkistan'da Büyükelçilikler açarak hepsinde birer büyükelçinin görevlendirilmesi hususunda Hariciye Nazırı'na talepte bulundukları yazmaktadır⁷⁰.

2.3. Çin Müslümanlarına Dair Dergi Yayınlarının Analizi

Osmanlı Devleti'nin son döneminde İslamcılığın en güçlü yayın organları arasında yer alan *Sırât-ı Müstakîm* ve onun devamı olan *Sebilürreşâd* dergileri, yalnızca Osmanlı topraklarındaki gelişmeleri değil, aynı zamanda İslam dünyasının farklı coğrafyalarındaki olayları da yakından takip etmişlerdir. Bu dergilerin sayfalarında Çin Müslümanlarına dair yayımlanan yazılar, Osmanlı kamuoyunda dikkat çekici bir ilgi uyandırmış, yalnızca bilgi aktarma işlevi taşımamış, aynı zamanda Osmanlı toplumuna siyasi, dini ve kültürel mesajlar ileten ideolojik metinler haline gelmiştir. Haberler, gezi notları, tercümeler ve makaleler aracılığıyla şekillenen bu yazılar, Osmanlı aydınlarının zihninde “uzak fakat aynı ümmetin parçası” olan bir topluluğun imgesini canlı tutmuştur.

Bu yazılarda en fazla vurgulanan husus, Çin Müslümanlarının tarih boyunca maruz kaldıkları baskılara rağmen dinî kimliklerini muhafaza etme çabalarıdır. Dergilerde, Çinli Müslümanların İslami yaşamı sürdürebilmek için büyük bir gayret gösterdikleri, özellikle medrese eğitimi sayesinde ilmî sürekliliği sağladıkları ve camiler inşa ederek ibadet hayatını canlı tuttukları belirtilmiştir. Ayrıca Hristiyan misyonerlik faaliyetlerine karşı mesafeli durdukları, bu nedenle asimilasyonun tam anlamıyla başarılı olamadığı dile getirilmiştir. Bu örnekler, Osmanlı okuyucusuna yalnızca bir haber olarak değil, aynı zamanda bir model olarak sunulmuştur. “Onlar uzak diyarlarda kimliklerini koruyabiliyorlarsa biz de Batı'nın baskısı altında kendi kimliğimizi muhafaza edebiliriz mesajı satır aralarında sık sık hissedilmiştir.

Dikkat çekici bir nokta, dergilerin yalnızca genel “Çin Müslümanları” ifadesiyle yetinmemesi, farklı şehirlerdeki topluluklara dair özel yazılar yayımlamasıdır. Bu yaklaşım, Osmanlı basınının Çin'deki Müslüman varlığını yüzeysel değil, ayrıntılı bir şekilde takip ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu

⁶⁹ Eşref Edib, “Şuun Çin Müslümanlarının Teşebbüsü”, *Sebilürreşad Dergisi* 8 (28 Mart 1912), 66-67.

⁷⁰ Eşref Edib, “Şuun Meclis-i Mebusan-ı Osmani”, *Sebilürreşad Dergisi* 8 (23 Mayıs 1912), 222-223.

çeşitlilik, Osmanlı kamuoyunda İslam dünyasının parçalı yapısına rağmen bütünleşik bir algının kurulmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla bu yazılar, yalnızca haber değeri taşıyan metinler değil, aynı zamanda bir “ümme coğrafyası haritası” işlevi gören metinler olarak değerlendirilebilir.

Söylemsel açıdan bakıldığında, Çin Müslümanlarının temsil edilişi iki ana boyutta şekillenmiştir. İlk olarak, onların maruz kaldıkları zulümler üzerinden Osmanlı toplumunda duyarlılık oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu zulüm anlatıları, okuyucuda hem bir empati hem de bir öfke duygusu uyandırmış, İslam dünyasının her köşesinde yaşanan sıkıntıların ortak bir kader olduğu düşüncesini pekiştirmiştir. İkinci olarak, bu baskılara rağmen kimliklerini korumaları, ümmet bilincinin somut bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Dergilerde Çin Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne olan sevgileri ve bağlılıkları özellikle vurgulanmıştır. Osmanlı’nın kazandığı bir zafer onların sevinci, Osmanlı’nın yaşadığı bir mağlubiyet ise onların hüznü olarak aktarılmıştır. Böylece Osmanlı basını, “Osmanlı Devleti yalnızca kendi halkının değil, bütün Müslümanların kaderini temsil eder” anlayışını güçlendirmiştir.

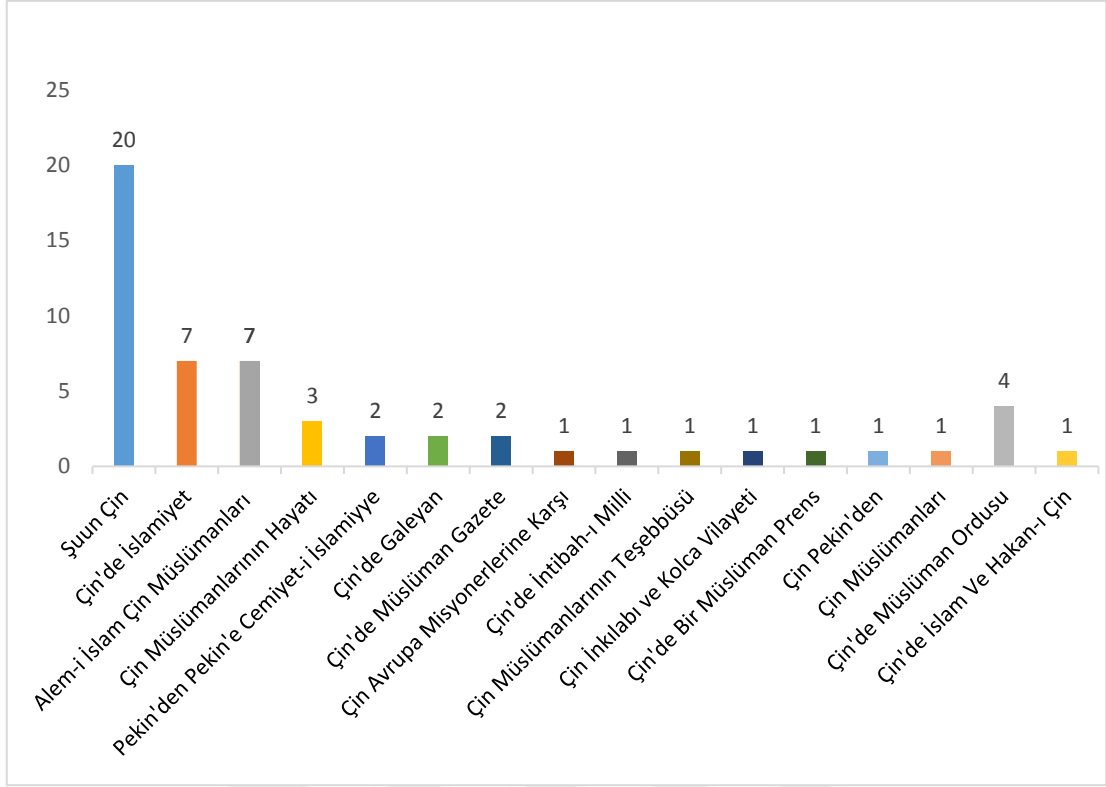
Çin Müslümanlarıyla Osmanlı arasındaki bağın yalnızca sembolik düzeyde kalmadığı da dergi yazılarında sıkça işlenmiştir. Özellikle Trablusgarp Savaşı sırasında Çin Müslümanlarının İtalyan mallarını boykot etmeleri, yardım komisyonları kurarak maddi destek sağlamaları ve dua meclisleri düzenlemeleri geniş biçimde haber yapılmıştır. Bu tür örnekler, Osmanlı kamuoyuna “ümme dayanışması yalnızca bir ideal değil, fiilen gerçekleşebilecek bir olgudur” mesajını taşımıştır. Dolayısıyla bu yazılar, yalnızca bilgi aktaran haberler değil, aynı zamanda Osmanlı halkını harekete geçirmeyi amaçlayan eylem çağrıları haline gelmiştir.

Dergilerin üslup farklılıkları da Çin Müslümanları hakkındaki yazılara yansımıştır. *Sırât-ı Müstakîm* daha reformcu, modernleşmeye açık bir dil benimserken; *Sebilürreşâd* daha gelenekçi, ümmetçi ve korumacı bir söylemi öne çıkarmıştır. Ancak her iki yayın organı da Batı karşısında ortak bir tavırda buluşmuştur: Batı’nın bilim ve teknik üstünlüğünden yararlanılabilir, fakat kültürel ve ahlaki değerler noktasında taviz verilmemelidir. Çin Müslümanlarının asimilasyona direnerek kimliklerini muhafaza etmeleri, bu yaklaşımın en somut örneği olarak sunulmuştur. Böylece Osmanlı entelektüelleri kendi toplumlarına da aynı çağrıyı yapmışlardır: “Batı’nın ilmini al, ama kimliğini kaybetme.”

Bu yazıların işlevini anlamak için onları yalnızca tarihsel belgeler olarak değil, aynı zamanda kültürel bellek ürünleri olarak değerlendirmek gerekir. Çin Müslümanlarına dair yazılar Jan Assmann'ın kültürel bellek teorisi bağlamında, Osmanlı entelektüel hafızasında birer hafıza mekânı (mnemotop) işlevi görmüştür. Osmanlı toplumu, bu metinler aracılığıyla uzak coğrafyalarda dahi İslam'ın yaşatıldığını hatırlamış, kendi kimliğini güçlendirecek semboller edinmiştir. Peter Burke'in kültür tarihi yaklaşımı da bu yazıların yalnızca bilgi aktarmakla sınırlı olmadığını, aynı zamanda Osmanlı İslamcılığının sembolik temsillerini üreten kültürel metinler olduğunu ortaya koyar. Bu nedenle Çin Müslümanlarına dair yazılar, hem bilgi hem de ideoloji üreten metinler olarak iki katmanlı bir işleve sahiptir.

Aşağıdaki grafikte, Sebîlürreşâd dergisinde Çin Müslümanlarına dair yer alan konuların dağılımı sunulmaktadır. Veriler incelendiğinde en yoğun şekilde ele alınan iki başlığın Şuun Çin Müslümanları (20) ve Çin'de İslamiyet (7) olduğu görülmektedir.

Sırât-ı Müstakîm ve *Sebîlürreşâd* dergilerinde Çin Müslümanlarına dair yayımlanan yazılar, Osmanlı kamuoyunda ümmet bilincini pekiştiren, İslam dünyasının bütünlüğünü vurgulayan ve sınır aşan dayanışmayı teşvik eden önemli metinlerdir. Diğer yandan “Çin'de Müslüman Ordusu”(4), “Çin Müslümanlarının Hayatı”(3) ve diğer metinlerin sadece iki ve birer defa yazıldığı görülmektedir. Bu yazılar aracılığıyla Çin Müslümanları, yalnızca zulme direnen bir topluluk olarak değil, aynı zamanda Osmanlı İslamcılarının kendi ideolojik hedeflerini somutlaştırdıkları bir sembol haline gelmiştir. Osmanlı basını, uzak bir coğrafyadaki Müslümanların yaşantısını aktarırken aslında kendi toplumuna “kimliğini koru, seçici ol, ümmet birliğini güçlendir” mesajını vermiştir. Çin Müslümanlarının direnci üzerinden kurulan bu söylem, Osmanlı İslamcılarının uluslararası boyutlarını görünür kılan en dikkat çekici örneklerden biri olarak değerlendirilmelidir.

Şekil 1. Çin Müslümanlarına dair dergi yazılarının dağılımı

2.4. Çin Müslümanları Üzerine Temalar

2.4.1. İslam'ın Çin'deki Tarihi Serüveni

İslamiyet'in Çin'de yayılması, Müslümanların herhangi bir savaş kazanması sonucunda gerçekleşmemiştir. İslamiyet'te cihadın ilk temel amacı davet ve tebliğ olmuştur. Müslümanlar öncelikle girdikleri bölgelerdeki halkı İslam'a davet eder, daveti kabul edenler Müslümanların kardeşi olmuş olurdu ve onları himaye etmek ise Müslüman idarecilerin asli görevi olmuştur⁷¹. Kur'an-ı Kerim'de İslam'a davet konusunda insanlara baskı yapmadan güzel hikmet ve öğütlerle dine davet edilmesi gerektiğiyle ilgili pek çok ayetler bulunmaktadır. Kur'an'ın irşat ve tebliğ metodunu en özlü bir şekilde anlatan ayetlerle birlikte İslam'da asli olan tebliğ olduğu ortaya çıkmaktadır⁷². Müslümanların Çin ile ilişkileri Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde

⁷¹ Mustafa Çağrı, "Davet" (Ankara: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 9/16-17.

⁷² Abdülcelil Alpkıray, *Sahabenin Yerleşim ve Vefat Yerleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 19-20.

Arap tüccarlarla Çinliler arasındaki ticaret alışverişiyle başlamıştır. Şunu da eklemek gerekir ki İslam doğmadan bin beş yüz yıl önce Araplar Çinliler ile tanışmaya başlamış; İslamiyet yerleştiği zaman ise daha iyi koşullarda Çin'e girip çıkmaya başlamışlardır. Coğrafi olarak çok uzak olmalarına rağmen iki ülke arasındaki ticari ilişkiler iki bin yıllık bir geçmişe sahiptir. İki ülke arasında gelişen bu ticari ilişkiler sonucunda Basra Körfezi'ndeki Sîrâf bölgesi Çinli tacirler tarafından, Çin'deki Kanton Limanı ise Arap tacirler tarafından önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir⁷³. Yayına başladığı dönemde diğer dergilere kıyasla Çinli Müslümanlarla ilgili daha fazla yayına yer veren *Sebîlürreşâd* Dergisi, "Çin'de İslamiyet" adlı yazısında Müslüman olmayan Çinliler arasında İslamiyet'in Ming Hanedanı zamanında yayıldığından bahseder⁷⁴.

Kulcalı Abdülaziz "Çin'de Din-i Mübin-i İslam ve Çin Müslümanları" adlı eserinde İslamiyet'in Çin'e üç yoldan gelmiş olduğunu yazmıştır. Bunlardan ilki, Hz. Muhammed'in hicretten sonra İslam'ı tebliğ için Çin'e Vahhab İbn-i Ra'se adındaki bir sahabeyi göndermesi, ikincisi Emeviler döneminde yönetimin baskısından kaçanların bu bölgeye yerleşmesi, üçüncüsü ise Çin İmparatorluğunun ülke içindeki karışıklıklar nedeniyle zamanın Bağdat halifesi Ebu Cafer el-Mansur el-Abbasi'den yardım talep etmesi üzerine bölgeye beş bin kişilik bir kuvvetin gönderilmesidir. Kulcalı Abdülaziz bu üç yoldan en etkilisinin üçüncüsü olduğunu düşünmektedir⁷⁵.

İhsan Süreyye Sırma "Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat" adlı kitabında ise İslamiyet'in Çin'e girişini farklı olaylarla anlatmaktadır. Bunlardan biri de Hz. Peygamber'in peygamber olduğu ilk yıllarda Çin'de kuyruklu bir yıldızın görünmesidir. O dönemin müneccimleri bu olayı Batıda, önemli bir şahsiyetin ortaya çıkmış olması olarak yorumlamışlardır. Zamanın Çin İmparatoru yapılan bu yorumların doğru olup olmadığı konusunda bir araştırma yapılması için Batı'ya bir heyet göndermiştir⁷⁶. Bu dönemde Mekke dışına çıkan Müslümanlardan bazılarının kara yolu (İpek Yolu), bazılarının ise deniz yolu ile Çin'e ulaştıkları bilinmektedir.

⁷³ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması* (Ankara, 1991), 32-33.

⁷⁴ "Hayat-i Akvam-i İslamiyye / Çin'de İslamiyet-4", *Sebîlürreşâd Dergisi* 12 (19 Mart 1914), 32-33.

⁷⁵ Kulcalı Abdülaziz - Çev. Songül Keçeci, *Çin'de Din-i Mübin-i İslam ve Çin Müslümanları* (Erzurum: Zafer Ofset, 2015), 16-17.

⁷⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat* (İstanbul, 2008), 17-18.

Müslümanların Çin'e geliş amacı elçilik veya ticaret için olmuştur; misyonerlik (tebliğ) amacı taşımamıştır⁷⁷.

Tang Hanedanı döneminde çok kültürlülük kuralı uygulanmasından dolayı Çin'de İslamiyet sessizce tohumlarını ekmesine rağmen İslamiyet'i sadece Çin dışından gelenler kabul ediyordu. Çünkü İslamiyet'in ne adı ne inanç sistemi ne de Çinceye çevrilmiş bir yazısı mevcuttu, bundan dolayı Çinlilere göre İslamiyet göç eden ve yabancı milletlerin diniydi⁷⁸. Müslümanlar o dönemde Çin'in esas dini olan Konfüçyüs'e saldırmak yerine, Konfüçyüs anlayışıyla İslam'ı anlatmaya çalışmışlardır. Bunun sonucu olarak İslamiyet Çin'e daha kolay bir şekilde yerleşmiştir. Böylece 7. yüzyılda Tang Hanedanlığının hüküm sürdüğü bir dönemde İslamiyet Çin topraklarına girmiştir⁷⁹. İngiliz Oryantalist Thomas Walker Arnold, İslam'ın dünyaya yayılışı tarihine dair eserinde Arabistan ve Çin arasındaki ticari ilişkiler sebebiyle Hz. Peygamber'in mutlaka Çin'den haberi olduğunu söylemektedir⁸⁰. Hz. Peygamber'in bu dönemde Çin'e heyetler gönderdiğini *Sebilürreşad* Dergisi şöyle anlatmaktadır: Hz. Peygamber'in Çin'e gönderdiği heyet imam, kâtip ve müezzinden oluşan bir komisyondan müteşekkildir. Bu komisyonun görevi orada bulunan İslâm ahalisine dinin kuralları gözetilerek, din kurallarının tatbik edilmesi gerektiği, dîn-i mübînî İslam'ı kabul edenlerin ise bu kuralları uygulamakla görevli oldukları hususunda tebliğ çalışmaları yapılmıştır⁸¹. *Sebilürreşad* Dergisi'nde Abdurresid İbrahim bu konu hakkında bir makalede önemli bilgiler vermektedir. Makalede; Guandong (Kanton) beldesinde kâin, Ashab-ı Kiramdan Sa'd b. Ebu Vakkas'a mensub mescid ahvalinden bir adamdan aldığı bilgilere göre; bundan yedi yüz kırk dört sene evvel inşa edilen mescidin yanında büyük bir taş olduğunu bu taşın üzerinde sahabeden on sekiz zatın isimlerinin okunup diğerlerinin isminin okunmadığını anlatır. Ayrıca taşın üzerinde önceden Arapça bir tarihin olduğunu ama daha sonra bu yazının zamanla okunmaz bir hale geldiğini, bu taşta Sa'd b. Ebû

⁷⁷ İbrahim Güneş, "Orta Çağ'da Müslüman Tüccarların Çin İle Yaptıkları Deniz Ticaretinde Kullandıkları Güzergâhlar", *İstanbul Üniversitesi Yayınevi Türkiye Mecmuası*, (2023), 574-576.

⁷⁸ Zhenlan Ma, *Çin'de İslam'ı yeniden Canlandırma Çabaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10-11.

⁷⁹ "Çin'de İslamiyet", *Sebilürreşad Dergisi* 11 (26 Şubat 1914), 400-401.

⁸⁰ Thomas Walker Arnold - Çevr: Hasan Gündüzler, *İntişar-i İslam Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1982), 296-297.

⁸¹ "Çin'de İslamiyet", *Sebilürreşad Dergisi* 12 (Rebiülahir 1332), 50-51.

Vakkas'ın da isminin de yazılı olduğunu iddia eden Aslı Serendibli adlı bir şahıs vardır. Hankan'da yaşayan başka bir şahıs olan Nu'man isimli bu zat taşın üzerinde Sa'b. Ebû Vakkas⁸² ismini defalarca okuduğunu nakletmektedir⁸³. Medine'den tekrar Kanton şehrine dönen Vehb b. Keşbe, kendi adına değil de Sa'd b. Ebû Vakkas adına atfen isimlendirilen bugün de hâla varlığını devam ettiren Cami-i Şerif inşa etmiştir. Daha da ilginç olanı, Vehb b. Keşbe'nin Çin'e ikinci dönüşünde Hz. Ebû Bekir'in kitap hâline getirdiği Kur'an-ı Kerim'in bir nüshasını yanında getirmiş olmasıdır⁸⁴. Arapça kaynaklarda ise Sa'd b. Ebû Vakkas'ın Çin'e gitmesiyle ilgili herhangi bir kaynağa rastlanmadığı, o dönemlerde İran'ın fethiyle meşgul olduğu ve daha sonra da Medine'de vefat ettiği yazmaktadır⁸⁵. Eski Çin kaynaklarına göre, Çin hükümdarı Tai Tung döneminde (627-650) dört sahabe Çin'e gelerek burada çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir. Bunlardan ikisi Cuanço'ya, biri Kanton'a, diğeri ise Yanco'ya yerleşmiştir. Kanton bölgesine yerleşen kişinin ise Sa'd b. Ebû Vakkas olduğu iddia edilmektedir. Kaynağa göre; Çin'de yaptırılan ilk cami olan Hui-Seeng-se Camisi de Sa'd b. Ebû Vakkas tarafından yaptırılmıştır⁸⁶.

Osmanlı seyyahlarından Abdürreşid İbrahim Çin'e yaptığı ziyaretinde bu konuyu Çinli bir Müslümana sormuş ve şu cevabı almıştır: “Bizim ulemamızın rivayetine göre, Sa'd b. Ebû Vakkas burada ölmemiştir. Sa'd b. Ebû Vakkas Kanton şehrine gelip burada altı ay kalmıştır. Yanında iki arkadaşı olduğunu ve arkadaşlarından biri olan Seyyidina Kasım'ın Kanton şehrinde vefat ettiğini söylemiştir. Sa'd b. Ebû Vakkas'ın yapmış olduğu mescidin temelleri hâla burada

⁸² Abdürreşid İbrahim, “Çin'deki Müslümanların Hayatı”, *Sebilurreşâd Dergisi* 3 (11 Kasım 1909), 159-160.

⁸³ Bu konuyla ilgili çalışmalar yapan İhsan Süreyya ise Hz. Muhammed'in Çin'e ilk gönderdiği sahabenin Sa'd b. Ebû Vakkas olmadığı, Hz. Peygamber'in dayısı olan Vehb b. Keşbe olduğunu belirtmektedir. Peki, bu rivayetlerin çakışmalarını nasıl çözelim? Bu sahabelerin birbirlerine karıştırılma nedeni olarak her ikisinin de Hz. Peygamber'e anne tarafından akraba olmaları ve Vehb b. Keşbe'nin Sa'd b. Ebû Vakkas'a göre daha az tanınıyor olmasına bağlayabiliriz. Muhtemelen “Sad b. Ebû Vakkas'ın akrabası” olarak tanınmış ve zamanla adı unutulmuş “Sad b. Ebû Vakkas” olarak kalmıştır. Vehb b. Keşbe görevini yerine getirdikten sonra bulunduğu yerde daimi kalmak için Peygamber'den izin almak için Medine'ye dönmüştür. Geriye dönen Vehb b. Keşbe, Peygamber'in vefat haberiyle karşılaşmıştır şeklinde aktarılan bilgi için bkz. İhsan Süreyya Sırma, *Çin Müslümanları ve Çin'e Seyahat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008) 13-14

⁸⁴ Philibert Darby de Thiersant, *La Mahometisme en Chine et Dans le Turkestan Oriental* (Paris, 1878), 27-28.

⁸⁵ Zhenlan Ma, *Çin'de İslam'ı Yeniden Canlandırma Çabaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 8-9.

⁸⁶ Wang-Zin-Shan, *Çin'de İslamiyet*, 2/159-160.

bakidir. Ayrıca Emevî Devleti'nin önemli komutanlarından Kuteybe b. Müslim'in de geldiği rivayet olunur yalnız Kuteybe b. Müslim hicretin 95. yılında gelmiştir. Çin Müslümanları ise daha önce Çin'e gelmişlerdir. Bizim Çin uleması genel olarak bu inançtır," demiştir⁸⁷. İslamiyet'in Çin'e ilk varışı hakkındaki bilgilendirmeden sonra, İslamiyet'in yerleşme süreci ve 19. yüzyıla kadar olan zamanı şöyle bir özetleyecek olursak, dönemin siyasi tablosuna baktığımızda Hz. Osman'ın halifeliğinde İslam ordusu, İran'ın içlerine doğru ilerleyerek İran'ın fethini büyük ölçüde tamamlamıştı. Çin Hükümeti Batı'da ortaya çıkıp kısa sürede genişleyen İslam Devleti'ni daha yakından tanımak için 650 yılında Medine'ye elçi göndermiştir⁸⁸. Çin İmparatorluğu'nun İslam Devleti'ne elçi ve heyet göndermesi iki ülke arasında siyasi ve dostane bir yakınlaşmaya sebep olmuştur. Çin'den gelen elçiye karşılık Halife Hz. Osman 651 yılında önemli komutanlarından birini Çin'e elçi olarak göndermiştir⁸⁹. Çin kaynaklarından nakledildiğine göre, İslam Devleti'nden Çin'e gönderilen elçi ve heyetlerin sayısının otuz yedi olduğu daha sonraki yıllarda ise bu sayının kırk dokuza kadar ulaştığı yazmaktadır⁹⁰. Çin'de İslamiyet'in yayılış tarihinin diğer bir dönüm noktası da Moğol İmparatorluğu olmuştur. Cengiz Han liderliğinde kurulan Moğol Yuan Hanedanlığının bütün Çin'i kontrol altına almak istemesi neticesinde bir istila hareketi başlatan Moğollar, İslam dünyasında büyük yıkımlara sebep olurken, Çin'deki Müslüman sayısının da olağanüstü artmasına neden olmuştur. Çinlileri kontrol altına alabilmek ve yönetimlerini güçlendirmek için askeri alanda üstün yeteneğe sahip olan Moğollar, silah yapımı, ekonomi, bilim, sanat gibi birçok alandaki eksiklerini gidermek için Müslümanlardan faydalanmak istemişlerdir. Bundan dolayı Müslümanları Çin'e zorunlu göçe tabi tutmuşlardır. Yine bu dönemde Müslümanlar askeri alan dışında idari, iktisadi ve ilmi alanlarda en yüksek rütbelerde görev almışlardır⁹¹.

Moğol Hanedanlığı zamanında Çin'e gelen iki ünlü seyyah Marco Polo ve İbn Battuta'nın Çin Müslümanları hakkında yazmış oldukları notlardan öğrendiklerimize

⁸⁷ Abdürreşid İbrahim, *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması* (İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2003), 87-88.

⁸⁸ Arnold - Çevr: Hasan Gündüzler, *İntişar-i İslam Tarihi*, 298-299.

⁸⁹ Arnold - Çevr: Hasan Gündüzler, *İntişar-i İslam Tarihi*, 297.

⁹⁰ Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, 39-40.

⁹¹ Wang-Zin-Shan, *Çin'de İslamiyet*, 2/159-160.

göre; Moğol hâkimiyeti döneminde Çin'e gelen Marco Polo, Moğolların Çinlilere güvenmediğini ve bu yüzden devlet yönetiminde Arap ve Müslümanlara yer verdiğini söyler⁹². Yuan Hanedanlığı döneminde deniz yoluyla Çin'e gelen ünlü seyyah İbn Battuta, seyahatnamesindeki ifadelerinde, Çin'in her eyaletinde Müslümanların kendilerine ait camileri ve Müslümanların bütün işleriyle ilgilenen görevli Şeyhülislam ve kadılarının olduğunu, her mahallenin pazarı ve çarşısının olduğunu, fakirler için ise bakım evlerinin bulunduğu şehirlerden bahsetmektedir. İbn Battuta'nın bu ifadeleri Çin'in hemen hemen her şehrinde Müslümanların olduğunu ortaya koymaktadır⁹³. İbn Battuta'nın Çin Müslümanlarına yönelik bu açıklamalarına karşılık Avrupalı ünlü seyyah Marco Polo o dönemlerde Çin'de hiçbir Müslüman olmadığını iddia etmektedir. Bu iki görüş arasındaki tezatlığı Sebilürreşad Dergisi şu şekilde açıklamaktadır: Marco Polo Yuan Hanedanlığının sülalesinin olmadığı bir dönemde Çin'e gelmiştir. Müslümanlar ise bu dönemde Çin'e serbestçe girebilme hakkına sahip değildiler. Yuan Hanedanlığı başa geçene kadar Çin Müslümanları Avrupalılar gibi bir müddet ikamet ettikten sonra Çin'i terk ediyorlardı. Bundan dolayı Marco Polo, bu dönemde Çin'de hiçbir Müslüman görmediğini iddia etmektedir. İbn Battuta, kendisinin Çin'e geldiği dönemde Çin'in kuzeyinde Müslüman olmadığını iddia etmiştir. Marco Polo İbn Battuta'nın bu iddiasını tasdik ederek Müslümanların Türkistan bölgesinde, yani doğuda daha fazla olduğunu ifade etmektedir⁹⁴. Yuan Hanlığı döneminde Çin'deki Müslümanların toplumsal statü değişimi daha önce hiç görülmemiş bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Bu dönemde devlet yönetiminde başvekillikte on yedi Müslüman çalışmakta, yerel yönetimlerde de Müslümanlardan otuz iki kişi görev yapmaktaydı. Yuan Hanlığı Müslüman âlim ve din adamlarına vergi ve askerlik hizmetleri alanında imtiyazlar sağlamıştır. Bu durum Yuan Hanlığı döneminde Müslümanların sosyal statü alanında söz sahibi olmalarını göstermektedir⁹⁵. İslam Devleti ve Çin İmparatorluğu arasındaki ilişkilere damgasını

⁹² Fuat Arsan, 18. *Yüzyıl Sonu-19. Yüzyıl Çin'de Genel Durum ve Yunnan Müslüman Ayaklanmaları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), 78-80.

⁹³ İbn Battuta - Çevik Çev: Mümin, *Tuhfetü'n -Nuzzar fî Garâibi'l- Emsâr ve'l-Acâibi'l-Esfâr: Büyük Dünya Seyahatnamesi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2023), 560-565.

⁹⁴ "Çin'de İslamiyet", 26 Şubat 1914, 401-402.

⁹⁵ Zhenlan Ma, *Çin'de İslam'ı Yeniden Canlandırma Çabaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 12-13.

vuran olaylardan biri de Talas Savaşı'dır. Abbasi Devleti komutanlarından Ebû Müslim'in doğuya ilerleme isteği sonucunda Tang Hanedanı Gao Xianzhi'ya bağlı birliklerle Ziyad b. Salih komutasındaki birlikler Talas Ovası yakınında karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaşın galibi Abbasi Devleti olmuştur⁹⁶. Çin ve İslam Devleti arasında yaşanan Talas Savaşı sonunda Tang Hanedanlığı yenilginin intikamını alma siyaseti gütmemiş ve Abbasi Devleti'yle olan siyasi ilişkilerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir. Bunu daha sonra iki ülke arasında yaşanan şu iki olaydan anlayabiliriz; Abbasi Devleti'nin üç defa Tang Hanedanlığına elçi göndermesini ve Tang Hanedanlığının ise Abbasi Devleti'nden askeri yardım talep etmesini örnek verebiliriz⁹⁷. Talas Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri de esir düşen Çinliler sayesinde ilk defa kâğıt yapımına Müslümanlar tarafından Batı Türkistan'da başlanılmış olmasıdır⁹⁸. Talas Savaşı'ndan sonrası Tang-Abbasi ilişkilerine etki eden başka bir etmende Tang Hanedanı'nın sınırları içerisinde çıkan An Lu-shan ayaklanmasıdır. 755 yılında başlayan isyan yaklaşık on yıl sürmüştür. Bu isyandan sonra Çin'deki hâkimiyetini büyük ölçüde kaybeden İmparator Su-tsung, isyanı bastırmak için Bağdat Halifesi Ebû Cafer el-Mansur'dan yardım istemiştir. Bir rivayete göre, on binden fazla İslam ordusu Çin'e yardım ederek isyanı bastırmıştır⁹⁹. Bu durumun sonucunda İpek Yolu eski özelliğini kaybetmiş ve ticaretle ilgilenen tüccarlar ise kendileri için daha canlı ve güvenli yollar aramışlardır. Çin'de kalan Müslümanların çoğu Sianiu şehrine yerleşip, Çinli kadınlarla evlenmiş ve kendi dinlerini yaşamaya devam etmişlerdir. Böylece Çin'de bugün de hâla varlıklarını devam ettiren Hui etnik toplum yapısının oluşumunun temelleri atılmış oldu¹⁰⁰.

Abbasi Devleti'nin yönetime geldiği ilk yıllarda Talas Savaşı Çin'in Orta Asya'daki nüfuzunu sona erdirmiş ve Türk-Arap ilişkileri açısından yeni bir dönemin

⁹⁶ Nuray Pamuk Öztürk, "Tang Hanedanlığı Generallerinden Gao Xianzhi'nin Hayatı ve Askeri Görevleri", *Prof. Dr. Bülent Okay'ın 35. Meslek Yılı Anısına* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2018), 135-150.

⁹⁷ Öztürk, Nuray Pamuk, "Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme", *Araş. Gör. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çin Dili ve Edebiyat Bölümü*, (2002), 314-316.

⁹⁸ Hee-Soo Lee, "İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması" (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 46-47.

⁹⁹ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 40-41.

¹⁰⁰ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 34-35.

oluşmasına neden olmuştur. Sasani Devleti'nin yıkılmasıyla Türkler ve Araplar arasında başlayan mücadelenin yerini barış ve dostluk almıştır. İki taraf arasındaki dostane ilişkiler Abbasi Devleti'nde başta askeri kadrolar olmak üzere çeşitli idari görevlere Türklerin getirilmesine neden olmuştur. Bu uygulama Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını da hızlandırmıştır¹⁰¹. Talas Savaşı sonrası Müslümanlığı kabul eden Türklerin İslam'ın yayılmasına ve İslam Uygarlığının gelişmesine büyük katkıları olmuştur. Ayrıca savaş sayesinde Türk-Arap ilişkileri de olumlu yönde ilerlemiş oldu. Talas Savaşı ve An Lu-shan isyanı sonuçları bakımından değerlendirildiğinde İslamiyet'in Çin'de daha etkili bir şekilde yayılmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir¹⁰². Talas Savaşı'nda Abbasi ordusuna yardım eden Türk devletlerinden biri olan Karluk Devleti İpek Yolu'nun bir kısmını ele geçirmiş, Karlukların bölgeye gelmesiyle Çin'in Batı bölgesindeki Türk nüfusu tekrar canlanmıştır. Karlukların bu bölgeye gelmesiyle uzun zamandır oluşturulamayan Türk birliği de gerçekleşmiş oldu. 751 Talas Savaşı'ndan sonra bulunduğu bölgede iç düzen ve güveni sağlayan Karluklular, Çiğil, Yağma kavimleriyle birleşerek Karahanlı Devleti'nin de temellerini atmış oldu. Talas Savaşı'ndan sonra bölgede yaşayan Türk kavimlerinin ve Abbasilerin arasındaki ilişkilerin daha önceki dönemlere oranla daha olumlu yönde ilerleme göstermesi İslamiyet'in Orta Asya'da yayılmasına zemin hazırlayarak İslamiyet'in yavaş yavaş Türkler tarafından da benimsenmesine de sebep olmuştur¹⁰³. Araştırmacı Lui bu konu hakkında şunları söylemektedir: “Eğer savaş Arapların aleyhine neticelenmiş olsaydı, Müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki de Orta Asya'da yaşayan Türklerin çoğunluğu hatta tamamı Budistliği kabul etme mecburiyetinde kalacaktı.”¹⁰⁴ Bu savaşın Türklerin İslamiyet'i daha erken tanımaları ve kabul etmelerini hızlandırması noktasında büyük bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰¹ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 1980), 62-63.

¹⁰² Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 1980), 33-39.

¹⁰³ Esin Emel, *İslam İle Karşılaşan İlk Türkler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1979), 31-86.

¹⁰⁴ En-Lin Liu, *Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme VII. Türk Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler* (Türk Tarih Kurumu, 1972), 1/414-420.

2.4.2. Çin Müslümanlarının Eğitim Faaliyetleri

Çin’de Ming Hanedanlığı döneminde Müslümanların yaşadığı çeşitli bölgelerde camilerin yenilenmesine ve restore edilmesine hanedan tarafından izin verildiği bilinmektedir. Hanedanın yaptığı birtakım dini düzenlemelerle birlikte Müslümanların günlük Arapça dualarını okumasına ve pratik İslami bilgilerin nakledilmesine Hanedan tarafından imkân sağlanmıştır. Bunlara rağmen İslami ilimler alanında uzman âlim yetiştirme noktasında başarı sağlanamamıştır. Bunun nedeni Müslümanların Çin toplumuna büyük bir ölçüde entegre olmamaları ve geleneksel Müslüman etkileşim ağının zayıf olmasıdır¹⁰⁵. Çin’de İslam’a girilme zamanı ve tarzının farklı olması sebebiyle farklı bölgelerde cami eğitiminin oluşum süreci de farklıdır. İlk etapta İslam’ın Çin’in ana topraklarında yayılmasıyla başlayan süreçte temelde inanç konularının babadan oğula miras yoluyla iletilmesini sağlayan bir aile eğitim sistemi vardı¹⁰⁶. Cami eğitim tarihine baktığımızda o dönemde yaşamış, çocukluğunda hem geleneksel Konfüçyüsçü eğitimi almış hem de İslam âlimleri tarafından yetiştirilen Çin medrese eğitim sisteminin kurucusu Hu Deng-Zhou (1005-1597) ile anlatmaya başlamamız gerekir. Hu Deng-Zhou, Xianyang Shaanxi’de doğan bir Müslümandı. Çin Müslümanları cami eğitimine öncülük ettiği için kendilerine minnettarlıklarını gösterip ona saygı gösteriyordular. Hu Deng-Zhou İslam felsefesi, kelam ve Hanefî hukuku hakkında yeterli bilgiye sahip bir kişidir. Onun çabaları sayesinde Müslümanlar kendilerine özel, bağımsız İslam eğitimi sistemi kurmuşlardır¹⁰⁷. Hu Deng-Zhou cami eğitim sürecini gerçekleştirirken oluşturduğu ders programı, eğitim programının kaynağı, öğretim yapısı, öğrenim yöntemleri gibi bir dizi cami eğitim sistemi incelendiğinde onun kapsayıcı ve esnekliği ortaya çıkmaktadır. Bu esnek ve kapsayıcı eğitim sayesinde Çin’de birçok İslam imamının iyi bir şekilde yetişmesine vesile olmuştur. Hu’un öğrencileri zamanla cami medrese sistemini geliştirerek kendi okullarını açmışlardır. Bu okullarda zamanın en meşhur imamları yetişmiştir. Bu değişim ve gelişimin en büyük nedeni medreselerin din eğitiminde etkin rol oynaması, İslamiyet’in toplumun tüm alanlarına yayılmasına

¹⁰⁵ Nuh Arslantaş, “Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin’de İslamiyet’in Gelişimine katkısı”, *Edebi İslamiyet Dergisi* 2/4 (2018), 56-57.

¹⁰⁶ Zhenlan Ma, *Çin’de İslam’ı Yeniden Canlandırma Çabaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24-25.

¹⁰⁷ Chiu, “İslam’ın Yerelleşmesi ve Küreselleşmesi : Çin İslam’ı Örneği”, 467-468.

hizmet etmesi, Müslüman toplumunun milli duygularını ve ahlak anlayışını İslami esaslara uygun olarak yaşatması bakımından önemli bir yere sahip olmasını gösterebiliriz¹⁰⁸. Medreselerdeki eğitim faaliyetlerini cami içinde yaparlardı. Öğrencilerin ihtiyaçları cami cemaati tarafından karşılanmaktaydı. Âlim ve din adamı yetiştirmek isteyen Müslümanların medrese eğitim sistemi üç seviyeden oluşmaktaydı. İlk seviyede, çocuklara yönelik Kur'an-ı Kerim'den kolay ve kısa ayetler, İslami dini bilgiler öğretilirdi. İkinci seviyede din konusunda sistematik bir eğitim alamayanlar için, bu seviyeye uygun Kur'an'dan ayetler seçilip öğrencilere okutulurdu. Üçüncü seviyede ise camide din hizmeti veren din görevlisi yetiştirebilecek bir seviyede eğitim sistemi hazırlanmıştı. Öğrencinin isteğe bağlı olarak istediği seviyeden başlayabilme hakkı vardı ve seviyelerin art arda tamamlanmasıyla ilgili eğitimde herhangi bir süre sınırlaması yoktu¹⁰⁹. Çin medrese eğitim sisteminde ders işlenirken kullanılan diller farklılık göstermekteydi. Bunun nedeni, eğitimde kullanılan ders kitapları Arapça ve Farsça iken, öğrencilerin çoğu sadece Çince bilmekteydi. Öğrencilerin çoğu sadece Çince bildikleri için bu kitapları anlayamıyorlardı. Bu öğrenciler, iki cüz kadar Kur'an-ı Kerim'i hatmeder; abdest, namaz, inanç, oruç, evlilik, cenaze töreni, ibadet ve dini günlere dair İslami ders kitapları okurlardı. Bütün bu olumsuzluklardan dolayı Arapça ve Farsça yazılan dini kitapları Çinceye çevirme ihtiyacı doğmuş, Çinli âlimler de bunu karşılamak amacıyla bir tercüme yöntemi geliştirmişlerdir. Böyle bir medrese dilinin ortaya çıkışı aynı zamanda İslam'ın Çin'de yerleşmesini de sağlamıştır¹¹⁰.

Abdürreşid İbrahim, yazdığı mektupların birinde Müslümanların ileri gelenlerinden İsmail Efendi ve Müftü Abdurrahman Ahund'un Çin ulemasının Arapçayı ihmal etmelerinden dolayı duydukları üzüntüden bahsetmiştir. Bundan sonra açılacak mektep ve medreselerde Arapçanın daha itinalı öğretilmesi ve bazı tedbirler de alınarak İstanbul'dan muallimler getirilmesi hususunda kararlar alındığı mektupta yazmaktadır. Aynı zamanda Müftü Abdurrahman Efendi sayesinde bir mektep açılmış, fakat yetmiş-seksen milyon Müslümanın bulunduğu Çin'de bu medresenin Pekin'de

¹⁰⁸ Zhenlan Ma, *Çin'de İslam'ı Yeniden Canlandırma Çabaları* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 19-20.

¹⁰⁹ Chih-Hui Chiu, "İslam'ın Yerleşmesi ve Küreselleşmesi: Çin İslam'ı Örneği", *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, (2020), 468.

¹¹⁰ Nuh Arslantaş, "Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin'de İslamiyet'in Gelişimine Katkısı", *Edebali İslamiyet Dergisi* 2/4 (1918), 519-520.

ki Müslümanlara dahi yetersiz kaldığı ifade edilmiştir¹¹¹. Abdürreşid İbrahim bir dönem İstanbul ile iletişim hâlinde olan bazı tüccarların vasıtasıyla mektepler açıldığını ve yeni sistemde eğitim-öğretim uygulayabilecek muallimler getirildiğini fakat şimdi ise dini eğitimden başka bir eğitim verilmediğinden bahseder. Medreselerin ve öğrencilerinin sayısının gayet fazla olduğunu, fakat halkın çoğunluğunun okuma-yazma bilmediğini okuryazar oranının bir ihtimal yüzde bir bile olmadığını yazmıştır¹¹². Modern eğitim dışında medrese eğitiminin de iyileştirilip düzeltilmesini zaruri gören Pekin’de muallimlik yapan Rıza, *Sebîlürreşâd* Dergisindeki yazısında bu konuya değinmiştir. Mevcut ilimle Müslümanların Avrupa’ya vaaz veremediğini, öte yandan misyonerlerin Arapça öğrenip faaliyetlerine devam ettiğini yazar. Müslümanların eğitimi için bir cemiyet kurulduğunu bu cemiyet sayesinde Japonya’ya gidecek öğrencilere kaynak bulunduğunu belirtmiştir. Bu işi teşvik ve organize edenin de Mısırlı Ahmet Fazlı Beyefendi olduğunu söyler. Bu süreçte Çin’den Japonya’ya giden öğrenci sayısının on iki bini aştığı yazılmaktadır¹¹³.

7. yüzyılda Çin’de yayılmaya başlayan İslamiyet’in etkisi, Müslüman nüfusun çoğalmaya başlamasıyla birlikte, mimari ve kültürel anlamda da kendini hissettirmeye başlamıştır. Özellikle, ibadet için yapılan cami ve mescitlerde bu hissiyat daha ön planda görülmektedir. Çin mimarisinin İslam sanatıyla buluştuğu bu dini yapısal figürler, dünyanın hiçbir yerinde bulunmayan muhteşem mimari ve kültürel eserlerdir. İslamiyet’in ilk zamanlarında İslam ve Çin mimarisi sanatının ortaya koyduğu camilerde minare yerine küçük bir kule; kubbe yerine ise yeşil tuğlalı bir çatı bulunurdu. Ayrıca camilerin içinde dışarıdan gelen Müslümanlar için barınma odaları ve İslami eğitim veren medreseler bulunmaktaydı¹¹⁴.

Çin Müslümanlarının yoğun olarak yaşadığı yerleşim yerlerinden biri de Kanton şehridir. Bu şehirde bulunan Hui-Sheng-se Camisi Çin’de ilk defa inşa edilen en eski camilerden biridir. Ayrıca dünyanın ilk camilerinden biri olma özelliğine sahiptir. Caminin yapılış yılı Miladi 627 yılı olarak bilinmektedir. Bu tarih İslamiyet’in Çin’e girdiği dönem olarak Hz. Peygamber’in de Peygamberlik yıllarına denk

¹¹¹ Abdürreşid İbrahim, “Çin’deki Müslümanların Hayatı”, *Sebîlürreşâd Dergisi* 3 (11 Kasım 1909), 159-160.

¹¹² Abdürreşid İbrahim, “Çin’de İslamiyet”, *Sebîlürreşâd Dergisi* 25 (26 Şubat 1925), 254-255.

¹¹³ Rıza, “Pekin’de Cemiyet-i İslamiye”, *Sebîlürreşâd Dergisi* 5 (15 Eylül 1910), 32-33.

¹¹⁴ Marshall Broomhall, “Islam in China”, *London*, (1910), 8-9.

gelmektedir. Hui-sheng-se camisinin diğerk bir adı da Deniz Feneri Cami'sidir. Caminin kuleye benzeyen minaresi sadece Müslümanları namaza çağırıyor, bunun yanında denizcilere ve gemilere rehberlik eden deniz feneri görevi görmektedir¹¹⁵.

Amerikan Kıssısiyyûn¹¹⁶ fırkasına mensup olan Mister Çarls L. Oculvi, Londra'da Protestanlar tarafından *Sebilürreşad* Dergisinde yayınlanan “Âlem-i İslam” makalesinde Çin'de gezip gördüğü camilerden şöyle bahseder: Çin'de birçok camii gezdiğini başta Pekin'deki camiler olmak üzere, Çin'in kuzeyindeki ve Tatar Müslümanlarının yaşadığı alandaki camilerin sayısının otuz iki kadar olduğunu söyler. 1867 yılında Pekin'de Camii sayısının zamanla on ikiden otuz iki ye çıktığını, bunun sebebini ise Çin'de yaşayan Müslümanların nüfus artışına bağlamaktadır. Camilerin fiziki özelliklerinden bahsederken; camilerin iç güzelliklerinin insanda uyandırdığı cazibenin ihtişama layık olduğunu, aynı zamanda bütün camilerin bahçelerinin temiz, düzeninin ise gayet iyi olduğunu ve cami şadırvanlarının mimarisinin ise çok dikkat çekici ve mükemmel olduğunu anlatır¹¹⁷. Müslümanların camideki hocalarıyla beş vakit namaz kılmadan evvel abdest aldıklarını, büyük haftalık ibadetlerinden biri olan cuma namazlarından önce ise boy abdesti alarak cuma günü zeval vaktinde namazlarını eda ettiklerini, bu otuz iki camide cuma günleri Cuma namazında yaklaşık 843 kişiden oluşan bir cemaatin olduğunu söyler. Camilerde kafes ve parmaklık bulunmadığı için İslam kadınları mabedin dışında hutbe ve Kur'an-ı Kerim tilaveti dinleyebilme imkânlarına sahip iken cemaatle namaz kılmaları yasak olduğu için kadınların namazlarını evde kılmak zorunda bırakılmasını da dergideki yazısına eklemiştir¹¹⁸. Camilerin hepsinde birer Ahund yani birer molla veya hoca bulunurdu. Ahundlar, camilere bağlı vakıf hanelerde ücretsiz kalırlardı. Ahundların ücreti, camiye gelen cemaat tarafından karşılanırdı. Hocalar (Ahundlar) Müslüman Çin ulemasında bir rütbedir. Rusya, Türkistan, Buhara ve Çin'de Müslümanlar arasında yaygın kullanılan bir unvandır. Türkistan'da güzel şiir yazanlara verilen unvan iken

¹¹⁵ Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 24-25.

¹¹⁶ Pekin'de İslamiyet'in Vaziyet-i Hazırası” Kilisede ilk iki asr-ı miladide yani eski Hristiyanlıkta, ruhbanıyet yoktu. Ruhani liderlere “pir ve ihtiyar” unvanını taşırlardı. Yunanca “Prezbutirus” kelimesinden alınan Presbyterian Protestanlar fırkalarından bir mezhebtı “bilgi için bkz. Pekin'de İslamiyet'in Vaziyet-i Hazırası”, *Sebilurreshad Dergisi* 12 (25 Haziran 1914), 287.

¹¹⁷ “Pekin'de İslamiyet'in Vaziyet-i Hazırası”, 287-288.

¹¹⁸ Paksu, *Âlem -i İslam ve Japonya'da İslam'ın Yayılışı*, 199-200.

Acemistan'da ve Çin'de mahalle imamlarına ahund denilirdi. Çin'de Müslümanlar bu unvanı hak edenlere genellikle bayram namazlarından sonra dini alanda medrese eğitimini tamamlayan Ahundlara imamlığı kazandıklarına dair bir berat, bir cübbe ve sarık verirlerdi. Yeşil bir çuha üzerine yazılan bu berat-ı menşur üç gün mescidin kapısında asılırdı. Kentte veya köyde bir evde cenaze varsa ev ahalisi beyaz elbiselere bürünüp Ahund'a haber verilirdi. Ahund önce ölünün borçlarını soruşturur, borcu varsa yakınlarına borcunu ödetirdi. Eğer yakınlarının ölünün borcunu verecek gücü yoksa varisleri ile borç sahipleri arasında hibe anlaşması yapılır, sonra ölünün cenazesi kaldırılırdı¹¹⁹. Çin'deki en büyük ve en eski camilerden biri başkent Pekin'de Niv Çih Camisi'dir. Sung Sülalesi tarafından 960 tarihinde inşa edilen cami, bin yıldan eski bir geçmişe sahiptir. Bu sülalenin saltanatı döneminde İslamiyet Pekin'de yerleşmeye başlamıştır. Bu tarihi cami (1368-1648) İmparator Ming Hanedanı döneminde onarım görmüş, Ming sülalesi, bu Cami-i Şerif'e tamir-tadilat işlemlerinden sonra "Secdegah" adını vermiştir¹²⁰. Çin Müslümanlarının en fazla yaşadığı ve İslamiyet'in merkezi sayılan Kansu vilayetinin merkezinde üç yüzden fazla cami vardır. Kansu vilayetine bağlı merkezi bölgelerde ise bu sayı bine ulaşmaktadır. Kansu vilayetinin dört bir tarafı Müslüman köyleri, otelleri ve camilerle çevrilidir. Kansu vilayetinin coğrafi konumu incelendiğinde, Müslümanlar için merkezi bir konuma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunun nedeni Kansu vilayetinin ticaret yollarına çok yakın olması ve Çin'e gitmek isteyen Arap, İran, Buhara ve Kazan Müslümanlarının buradan geçerken İslamiyet'in ilk vaizleriyle karşılaşmış olmalarıdır¹²¹. Pekin'de hizmet veren önemli bir yapı da Osmanlı Devleti döneminde Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği faaliyetleri kapsamında Çin Müslümanları için 1908 yılında yaptırdığı İslam Halifesi'nin adını taşıyan Hamidiyye Üniversitesi'dir. Bu üniversite günümüzde de açıktır ve Çin Müslümanlarına eğitim vermeye devam etmektedir¹²². Buradaki Müslümanların halifeye olan bağlılığını ve üniversitenin açılışıyla ilgili olarak Fransa'nın Pekin Büyükelçiliği'nin Fransa'ya gönderdiği mektubunda şunlar anlatılmaktadır: Mektupta Çin Müslüman halkının Halife'nin adının her anılışında

¹¹⁹ Paksu, *Âlem -i İslam ve Japonya'da İslam'ın Yayılışı*, 200-201.

¹²⁰ "Pekin'de İslamiyet'in Vaziyet-i Hazırası", 287-288.

¹²¹ "Çin'de İslamiyet", *Sebilürreşad Dergisi* 11 (12 Şubat 1914), 366-367.

¹²² İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1989), 84-85.

yüzlerinde ruhani bir mutluluk oluşup, yüzlerine sevincin yansıdığı yazılmıştır. Mektupta ayrıca Abdülhamid Han'ın burada bulunan Çinli Müslümanları yönlendirerek Sünni mezhebe bağlamayı amaçladığına da değinilmiştir¹²³.

Pekin Hamidiye Üniversitesi üç derslik ve bir ana binadan oluşmaktadır. Eğitim alanında bilinen önemli isimlerden Hafız Ali Rıza Efendi ve Hafız Hasan Efendi'nin burada her yaştan yılda yüz yirmi öğrenciye eğitim verdiği bilinmektedir¹²⁴. Başlangıçta Çin eğitimcileri ile Ahong adı verilen imamlar ve hocalar tarafından yapılan İslami klasik eserlerin tercüme faaliyetleri Ming Hanedanının sonu ile Çing Hanedanının ilk dönemlerinde başlamıştır. Bu dönemde İslami prensipleri izah etmek ve açıklamak için Konfüçyüsçülük ve Budizm'de bulunan Çince dini terminolojileri kullanan Vang Dayyü, Liu Chin ve Ma Te-hsin gibi İslam düşünürleri ile din bilginleri eserler yazıp, İslamiyet ve Çin'deki diğer dinler arasındaki farklı ve karşılaştırmalı çalışmalar adı altında kitaplar kaleme almışlardır¹²⁵. Bu gelişimin en önemli yazarlarından biri Çinli âlim Lui Chih'dir. İslam felsefesi ve İslam hukuku üzerine birçok eserler yazan Lui Chih'in en önemli eseri Çince yazılan "Peygamber'in Hayatı" adlı ilk siyer eseridir. Bu eser 10 cilt olarak kaleme alınmıştır¹²⁶. Çinli Müslümanlarının İslami eserler vermekte bu kadar gecikmesinin sebebi, İslam dini mefhumlarının tam olarak Çinceye çevrilmesinin uzun sürmesidir. İlk olarak Kur'an-ı Kerim'in Çinceye tercümesi Lui Chih tarafından gerçekleştirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in tamamını ise tercüme eden Çinli âlim Ma Te-hsin, daha sonra Kur'an-ı Kerim'in tefsirini de yapmıştır. Aynı zamanda Çinli âlim Ma Te-hsin'in İslam Tarihi ve Felsefesi gibi eserler yazdığı gibi Arapça dil bilgisi eserini de kaleme almıştır. Daha sonra Pekin Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Ma Jian 1981 yılında Kur'an-ı Kerim'i Arapça lafzından Çinceye çevirmiştir. Çinli İslam âlimleri Kur'an-ı Kerim'in tercümesi dışında birçok İslami eserler de yazmışlardır¹²⁷. Çin'in meşhur İslam âlimlerinin en büyüğü sayılan Vang Dayyü,

¹²³ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 86-87.

¹²⁴ Cengiz Aykurt, "Bir Büyük Düşünce: Pekin Hamidiye Üniversitesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1/28 (2013), 45-46.

¹²⁵ Arslantaş, "Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin'de İslamiyet'in Gelişimine Katkısı", 526-528.

¹²⁶ Broomhall, "Islam in China", 73-74.

¹²⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, *Çin* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, ts.), C. 8/328-329.

hayatı boyunca üç önemli eser ortaya koymuştur. Birincisi 1642 yılında kaleme aldığı “Doğru Dinin Gerçek Yorumlanması” adlı eseridir. Eserde İslam dinini eksiksiz ve doğru bir şekilde açıklamaya çalışmıştır. İkinci eseri olan “İslam Külliyyesi” adlı eserinde ise dünyadaki Müslümanların tevhitle ilgili din felsefesi bilgilerine sahip olmalarının gerekçelerini tartışmıştır. Üçüncü eseri, öğrencisi tarafından âlimin ders notları kayıt altına alınarak hazırlanan İslam teorisi hakkında soru-cevap şeklindeki eseridir. Eserlerinin çoğunda İslam dinini koruyucu bir çizgide kalarak, Konfüçyüs, Taoizm, Budizm dinleri arasındaki farklılıklara eleştirel yaklaşan bir üslupla eserlerini yazmıştır¹²⁸. Dini eserlerin dışında, tarihte bilinen en eski Çin’e seyahatnamesi ve sefaretnamesi olan *Acâibü’l-Letâif* adlı eser Hoca Gıyâsüddin Nakkaş tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu eser, Hicrî 1140’ta (1727-1728) III. Ahmed döneminde Damat İbrahim Paşa’nın emriyle Şeyhülislam Küçük Cebelîzade İsmail Âsım tarafından *Hıtay Sefaretnamesi* adıyla Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir¹²⁹. Gıyâseddin Nakkaş, sefaretnamesinde Çin’in dini inanışları, sosyal yapısı, coğrafi özellikleri, kanunları uygulayış şekilleri, mimari özellikleri gibi birçok konuyu içermektedir¹³⁰. Bu sefaretname dışında Çin’e ilişkin en eski Osmanlı seyahatnamelerden biri de tüccar Ali Ekber Khitayı tarafından Farsça olarak yazılan “*Kânunnâme-i Çin’ü Hıtây*” adlı eseridir¹³¹. Ali Ekber tarafından yazılan seyahat kitabı önce Yavuz Sultan Selim’e, daha sonra Kanuni Sultan Süleyman’a takdim edilmiştir¹³². Ali Ekber’in kaleme aldığı eser Çin’i tanıtan çok farklı konularıyla yirmi bölümden oluşmaktadır. Eserde yanlış telaffuzlar ve bilgiler bulunsa da, Ming Hanedanı döneminde Çin devleti hakkında yazılmış değerli bir Osmanlı kaynağı olarak kabul edilmektedir¹³³.

¹²⁸ Arslantaş, “Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin’de İslamiyet’in Gelişimine katkısı”, 63-64.

¹²⁹ Betül Mutlu, “15. Yüzyılda Hıtay’da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş’ın Hıtay Gözlemleri”, *Cyprus International University Folklor/Edebiyat* 17 (2011), 125-126.

¹³⁰ Mutlu, “15. Yüzyılda Hıtay’da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş’ın Hıtay Gözlemleri”, 129-130.

¹³¹ Eğri Saddetin, “Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây’da İpek Yolu İzlenimleri”, *Turkish Studies*, (2012), 24-25.

¹³² Mevhibe Pınar Emiralioğlu, “Relocating the Center of the Universe: China and the Ottoman Imperial Project in the Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, (2012), 171-172.

¹³³ Vi An Lu, *Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 32-33.

2.4.3. Çin'deki Müslümanlara Yönelik Baskılar

Çin Müslümanları, Çin'e yerleşmelerinin ilk dönemlerinden itibaren yabancı oldukları için Çinliler tarafından Çin toplumundan ayrı tutulmaya çalışılmıştır. Bunun nedeni Çin toplumu olarak kendilerini diğer toplumlardan ayıran soy, dil, tarih, kültür, din gibi ortak nitelikler çerçevesinde birbirleriyle özdeşleşen sosyal özelliklere sahip olduklarını düşünmeleridir. Çinliler kendilerini diğer toplumlara nazaran medeni bir toplum olarak görüp, krallık ve hanlıklarını ise dünyanın merkezi olarak görmekteydiler. Müslümanların hem yabancı bir ataya sahip olmaları hem de tüccar statüsünde Çin'e gelmeleri bu iki vasıf Müslümanları Çinliler tarafından ötekileştirmek için bir neden olup bu neden tarih boyunca Müslümanların peşini bırakmamıştır¹³⁴. Abdürreşid İbrahim, Çin Müslümanlarının günlük yaşantılarında gelenek ve göreneklerine çok bağlı olduklarını belirterek örnek olarak uzun saçlı bir olduğu için eleştirilen bir Müslüman gencin saçını kestirmeme hususunda çok ısrarcı davrandığını anlatır. Saçlarını kökünden kazıtan Çinlilere “katil” gözüyle nefretle bakılarak ilimle seviyesinin yükselmesiyle düzelebileceğini düşündüğünü açıklar¹³⁵.

Abdürreşid İbrahim, diğer bir mektubunda Çinli Müslümanların Çin'den başka bir yere gitmediklerini ve başka bir yer tanımadıklarını yazmıştır. Çin'de iki dini toplum olarak Mecusilerin ve Müslümanların tanındığını söyler ve şunu da ekler: Müslüman ve Mecusilerin çok iyide geçinemediklerini, çoğu konuda anlaşmazlığa düştüklerini anlatır¹³⁶. *Sebilürreşâd*'da Müslümanların kıyafet-i asliyelerini ve milliyelerini terk etmediklerini, saçlarının uzun, başlarının serpûş-ı milliyeleriyle örtülü olduğunu, Müslümanların bazı şartlar dışında Konfüçyüs mezhebinin insanların adetlerine sadık kalmaları hususundaki emirlerine uyduklarına değinilir. Bütün bunlara karşın, Çin halkı ve ulemasının da Müslümanların domuz eti yemek, şarap içmek, zina, sigara, kumar gibi zararlı alışkanlıkları terk etmelerini takdirle karşıladığını belirtmiştir¹³⁷.

Moğolların yönettiği Yuan Hanedanlığı döneminde Müslümanlara yönelik Hui veya huy adı kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Çin Müslümanları önceki

¹³⁴ Frankel - Çeviri: Esra Çifci, “İslam in China”, 57-58.

¹³⁵ Abdürreşid İbrahim, “Çin'deki Müslümanların Hayatı”, *Sebilürreşâd Dergisi* 3 (25 Kasım 1909), 190-192.

¹³⁶ İbrahim, “Çin'deki Müslümanların Hayatı”, 11 Kasım 1909, 159-160.

¹³⁷ “Hayat-i Akvam-i İslamiyye / Çin'de İslamiyet”, *Sebilürreşâd Dergisi* 12 (26 Mart 1914), 50-51.

dönemlere nazaran Çinlilerle evlenme ve Han Çinlilerinin isimlerini benimsemeleriyle birlikte Müslümanlar Çinli Müslüman olma sürecine girmişlerdir. Arapça unutulup, Çince konuşlmaya başlanmış ve Müslüman isimlerin yerine Çince telaffuzu kolay olan Muhammed yerine Mo veya Ma, Mustafa yerine Mai, Hüseyin yerine Hu gibi Çince isimler kullanılmaya başlanılmıştır¹³⁸.

Çin Müslümanlarının dinlerinin emri olan ibadetlerini yaşama ve yaşatma özgürlüğü Çin hükümeti tarafından kısıtlanarak denetleniyordu. *Sebilürreşad* Dergisinde camilerde görevlendirilen Ahundlarla (Hocalar) denetlenmesiyle ilgili şunlar anlatılmaktadır; Ahundlar vaazlarını bazen Çince yaptıklarını ve vaazlarının genellikle nasihat içerikli olduğu anlatılır. Çin yönetiminin Müslümanlar için hazırladıkları rapora göre hocalar senede iki defa vaazlarını muhakkak Çince yapmaları gerekiyormuş. Hocaların nasihat ve öğütleri içeriği genel itibariyle ahlâk-ı hâseneyi Müslümanlara öğretmek ve ahkâm-ı Kur'âniyeyi anlatmaktı. Çin'de camilerde minare olmadığı için Müslümanlar ezanı minarede okumazlardı. Eğer mahallenin hepsi Müslüman ise o zaman mahallede ezan okunmasına izin verilirdi. Çin yönetiminin koyduğu bu yasağa bütün Müslümanlar uymak zorundaydılar. Çünkü Müslüman olmayan Çinlilerin bu sesten rahatsız olup mabetlerine fiili saldırı düzenlemelerini önlemek ve Çinlilerin dini değerleriyle alay etmelerini engellemek içindir¹³⁹.

1930'lu yıllarda Çin'deki cami kayıtlarına göre; cumhuriyetin ilk günlerinde Kaşgar'da 400, Pekin'de 49, Nankin'de 27, Şanghai'da 14, Hankow'da 11, Tianjin'de 10, Kanton'daki 4 camiyle birlikte Çin'de kırk binden fazla cami yapılmıştır. Çin'de kırk bin caminin her birinin yanında İslami eğitim veren Kur'an kursları vardı. Bu kurslar daha sonra kültür ihlalinin dolaylı kapatılarak kursların sayısı iki bine kadar düşmüştür¹⁴⁰.

Ming Hanedanı hükümeti kendi döneminde Çin kültürünü Müslümanlar üzerinde empoze edilerek kazanılması için Müslümanlar adına bir dizi yaptırım politikaları geliştirmişlerdir. Bu politikaları uygulamak için bir yandan Müslümanların ana dilini (Arapça, Farsça v.b) yasaklayarak, diğer yandan hanedanlığı ülke dışına

¹³⁸ Raphael Israeli, *Islam in China; Religion, Ethnicity, Culture and Politics* (London: Lexington Kitapları, 2002), 291-292.

¹³⁹ "Pekin'de İslamiyet'in Vaziyet-i Hazırası", 287-288.

¹⁴⁰ Çandarlıoğlu, *Çin (Tarih)*, 8/328-329.

kapatma politikasını uygulayarak Müslümanlara sadece resmi yollarla yurt dışına çıkma izni vermiştir. Bu durum da Çin’de yaşayan Müslümanlar ile İslam dünyası arasındaki bağlantıları kesilerek yabancı imamların ülkeye giriş çıkışları da yasaklanmıştır¹⁴¹. “Yabancı dillerin” yasaklanması politikasının uygulanmasıyla birlikte Müslümanlara zorunlu Çince konuşma yasağı gelmiştir. Bütün bunlar İslam dini kültürün ortadan kalması demektir. Bu dönemde dini kitapların hepsinin dili Arapça veya Farsça yazıldığı için Müslümanlar ve İslam dini arasında bir dil engeli ortaya çıkmıştı. Müslümanlar artık şöyle bir durumun içindeydiler; Kur’an okumayı başkalarının telaffuzuyla taklit eder bir şekilde öğrenmeleri ve öğrendiklerinin manasını bilmemeleri Müslümanların okumaya karşı olan isteklerini de zayıflatıyordu. Kur’an okuyabilse bile anlamından bihaber yaşıyordu¹⁴². İslami ilimlerin anlaşılmasının gittikçe zayıflaması, birçok Çinli Müslümanı İslam’ın rolü ve gelenekleri hususunda kendi koşulları altında bu değerleri korumak için yeni yöntemler üretmeye sevk etmiştir. Bütün bu yaşananlar Çinli Müslümanlar arasında inanç krizine yol açmıştır¹⁴³. İslamiyet’in Çin’de kaybolma tehlikesi ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, Çin’deki sorumluluk sahibi Çinli Müslümanların atağa geçmesine sebep olup İslami bilgileri yaymak, inançları güçlendirmek ve dini canlandırmak için tarihi sorumluluğu üstlenmişlerdir. Çin’deki İslamiyet’in gelişip ilerleyebilmesi için ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu konuda atılan adımları *Sebilürreşad* Dergisi şöyle açıklamaktadır; uygulanan bu yasaklardan sonra Çinli Müslümanlar Pekin’de her vilayetten bir temsilcinin katıldığı bir cemiyet kurdular. Bu cemiyet dönemin hükümetine Çin Müslümanlarının talep ve isteklerini içeren bir resmi yazı gönderdi. Müslümanların taleplerinin bulunduğu yazıda şunlar yazmaktaydı:

1) Müslümanların hukuki işlerinin düzenlenmesi ve din eğitiminin sağlanması hedefiyle, Şeyhülislam başkanlığında görev yapacak bir Şer’i Meclis ve Şer’i Mahkeme kurulması, bu amaçlara hizmet edecek bir İslami Vakfın tesisi ve din dersleri için öğretmen atamalarının gerçekleştirilmesi,

¹⁴¹ Joseph Fletcher, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China* (University of Washington Press, 1997), 46.

¹⁴² Ma, *Çin’de İslam’ı Yeniden Canlandırma Çabaları*, 2019, 55-56.

¹⁴³ Arslantaş, “Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin’de İslamiyet’in Gelişimine Katkısı”, 57-58.

2) Çin'deki İslam vilayetlerinde görevli olan, kadın görevliler, müftüler, mescit görevlileri, öğretmenler ve İslami vakıflarda çalışanların görev değişiklikleri, terfileri (rütbe alma), tayin talepleri, atama işlemleri, özellikle Şeyhülislam tarafından yürütülmesine izin verilmesi,

3) Çin hükümetinin diğer yabancı din mensuplarına tanıdığı geniş özgürlük sisteminden istisnasız bir şekilde, Müslüman toplumun da tam ve eşit ölçüde yararlanmasının sağlanması

4) Mecusi din adamlarına tanınan ayrıcalık ve imtiyazların tamamı, Müslümanların da eşit ölçüde istifadesine sunulacak, Mecusilere gösterilen iyi muamelenin Müslümanlara da gösterilmesi,

5) Çin hükümetinin yürürlüğe koyduğu dış kıyafet değişikliği maddesinden, bu uygulamanın İslam dinini gerekliliklerine ve geleneklerine aykırı olması nedeniyle, Müslüman toplumun muaf tutulması,

6) Çin hükümetinin yabancılara yönelik yurtdışı seyahat yasağı, Müslümanları kapsayacak şekilde uygulanmamalıdır. Zira Müslümanlar için hac vazifesini yerine getirmek şer'i bir zorunluluktur ve bu vecibe ancak yurtdışı seyahatle mümkündür. Bu hayati dini gereklilik göz önünde bulundurularak, Müslümanların hac vazifesini diledikleri zaman ifa edebilmeleri için kendilerine kolaylık sağlanmalı,

7) Parlamentoda görevli ve diğer resmi dairelerde çalışan vekil, bakan ve askeri amirlerin Çin Meclisi'nde faydalandıkları seçme ve seçilme hakları, eşitlik ilkesi gereği, Müslüman topluma da tanınması yolunda gerekli çalışmalar yapılarak, hükümetin bu kararı yürürlüğe koyması,

8) Merkezi hükümet görevleri için yapılan değerlendirmelerde, Müslümanların sadece yetenek ve liyakat esas alınarak ele alınması ve sahip oldukları kapasiteye uygun üst düzey pozisyonlarda görev almaları için eşit fırsatların sağlanması,

9) Müslümanların eğitimde eşitlik hakkı çerçevesinde, Çin mekteplerine yönelik tüm hükümet yardımlarından Müslüman mekteplerin de faydalandırılması gereklidir. Ayrıca, Müslümanların dini yaşamlarını sürdürebilmeleri için her yerde yardım kampanyaları düzenleyerek, toplanan bağışlarla medrese, mescit ve dini müessese inşa etme özürlüğüne talep edilmesi,

10) Müslüman öğrencilerin, Çin hükümetinin resmi mekteplerine diğer tüm vatandaşlarla eşit şartlarda kabul edilmeleri sağlanmalıdır. Ayrıca bu medreselerden

başarıyla mezun olan Müslümanların, kendi maddi imkânlarıyla Amerika'daki eğitim kurumlarına gitmek istemesi hususunda tüm idari engeller kaldırılmalı ve seyahat kolaylığı sağlanmalı,

Bütün bu maddelerin gerçekleşmesini Müslüman kardeşlerimiz Çin hükümetinden talep etmiştir. Çin hükümeti de bu isteklere olumlu bir cevap vererek bu talepleri kabul etmiştir¹⁴⁴. Çin'de gerçekleşen her ihtilal sonrası Çin parlamento azalarının çoğu ya hapse atılır ya da sürgüne gönderilirdi ve bunların çoğunluğu Müslümanlardan oluşuyordu. Çin yönetimine karşı gelenleri yargılayarak darağacında asıyordular. Bu durumdan kurtulanlar ise diğer yabancı ülkelere kaçıyorlardı. Asılanlardan biri de *Ay Kobay* gazetesinin sahibi Muhammed Salih'tir. Müslümanlar zavalı Muhammed Salih'in neden asıldığını sorduklarında kendilerine cevap verecek bir yetkili bulamıyor ya da Çin hükümeti asılan gazeteci hakkında bin türlü iftiralarda bulunuyordu. İhtilal öncesi Müslümanlar adına verilen sözler ihtilal sonrası yerine getirilmiyordu¹⁴⁵. Bu dönemde, çeşitli aşağılamalara maruz kalan Müslümanlara domuz yetiştirme zorunluluğu bile getirilmiştir¹⁴⁶.

1958 yılında Çin Müslüman Cemiyeti lağvedilmiş, İslami Literatür ve Hukuk Araştırmaları İslam Enstitüsü kapatılmıştır. 1966-1976 yılları arasında Büyük Proleterya Kültür Devrimi adı altında gerçekleştirilen uygulamalarla Çinli Müslümanlara yönelik şiddet ve zulümler daha da artırılmıştır. Çin'in her bölgesinde İslami ve diğer dinsel örgütlere son verilmiş ve yayınlar durdurulmuştur¹⁴⁷.

2.4.4.Osmanlı'nın Çin Müslümanlarına Yardım Çağrısı ve Panislamizm Bağlamında Çinli Müslümanlara Desteği

Mutlakiyetçi bir Osmanlı Padişahı olan II. Abdülhamid Han, aynı zamanda modernleşmeye de inanmış bir liderdir. Avrupa uygarlığına hayran olmakla birlikte hiçbir zaman Avrupa kültürüne sıcak bakmamıştır. Seleflerinin kendisine sunduğu bütün reformları muhafaza etmiştir, aynı zamanda Osmanlı modernizasyonunun

¹⁴⁴ “Çin’de Hareket-i İslamiyye”, 380-381.

¹⁴⁵ Eşref Edib, “Şuun Çin Müslümanlarının Kıyam ve Hareketleri”, *Sebilurreşad Dergisi* 11 (05 Şubat 1914), 353-354.

¹⁴⁶ Duygu Kaçaranoğlu, *Çin ve Doğu Türkistan’da İslam’ın Yayılışı* (Rize: Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 59-60.

¹⁴⁷ Richard Deangelis, *Müslümanlar ve Çin Siyasal Kültürü* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003), 286.

entelektüel ufuklarını büyük ölçüde genişletmeyi de ihmal etmemiştir. Osmanlı toplumunda yer alan elit zümreyi Avrupa kültürüne yaklaştıran edebiyat ve bilimler dâhil, yeni değişimlere her zaman kapılarını açık tutmuştur. II. Abdülhamid, İslam medeniyetinin tanınması ve saygıyı İslam'ın kapılarını Batı'ya açarak elde etmiştir. II. Abdülhamid Han hilafeti, Osmanlı otoritesinin bölünmezliğine, hükümdarlık ayrıcalığının ilahi bir kaynağa dayanmasının tarihi misyonuna sarsılmaz inancından dolayı dünya Müslümanları adına kullanmıştır. Sultan Abdülhamid, dünyanın bütün Müslümanlarının Sünni halifesi sıfatıyla, siyasi amaçları uğrunda Pan-İslamcılığın savunucusu ve uygulayıcısı olduğu genel kabul görmüş bir husustur. 1872-82 yılları arasında emperyalist güçlerin Osmanlı topraklarına yönelik işgal çalışmaları dünya Müslümanlarının dört bir yanında Avrupa 'ya karşı derin nefret uyandırdı¹⁴⁸.

Osmanlı padişahı, II. Abdülhamid Han dünya Müslümanlarının çoğunu topraklarında barındıran Çin'le teması 1899 yılında Çin Müslümanlarının Batı emperyalist devletlere karşı gösterdikleri isyanlardan sonra başlamıştır. Batı, Osmanlı bünyesindeki azınlıkları isyana teşvik etmekle kalmayıp Anadolu dışındaki Müslümanlar arasında da ırkçılık çıkartarak, Müslümanların bulundukları ülkelerde Müslümanları kışkırtmaya çalışıyordu. Bu politikalarının iki nedeni vardı; biri bu ülkelerde ekonomik üstünlük sağlamak diğeri ise Orta Doğu'da Hristiyanlığı yayma düşüncesiydi¹⁴⁹. Avrupalılara karşı ayaklanan Müslümanları durdurmak için zamanın Alman İmparatoru II. Guillaum, isyanları durdurması için Sultan II. Abdülhamit'ten yardım istemiştir. II. Guillaum'un isteğine olumlu cevap veren II. Abdülhamid, Çin Müslümanlarıyla teması ilk bu şekilde gerçekleşmiştir. Böylece II. Abdülhamid Han, Çin'e birbiri ardına gönderdiği heyetler sayesinde İslam Birliği siyaset sürecini de başlatmış oldu¹⁵⁰. II. Abdülhamid'in hedefi Osmanlı Devletini yaşatabilmek için Halifeliğin itibarını Müslümanlar arasında yüceltmektir. Osmanlı Devleti dışındaki İslam âlemine moral ve destek vererek halifelige itibar sağlamak ve bunu sömürgeci devletlere karşı tehdit unsuru olarak kullanmaya çalışmaktır¹⁵¹. Bu gayeyle Çin'e

¹⁴⁸ Prof. Dr. Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2022), 46-47.

¹⁴⁹ François Georgeon, *II. Abdülhamid* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, 1999), 271-272.

¹⁵⁰ İhsan Süreyya Sırma, *II Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1916), 71-72.

¹⁵¹ Kodaman, *II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler*, 2/283-284.

gönderilen heyetlerin en önemlisi olan Enver Paşa heyeti “Halife’nin Temsilcisi” olma sıfatıyla Çin’e giderek Çinli Müslümanlar üzerinde büyük bir tesire sebep olmuştur. Bu etkiyle birlikte Uzak Doğu Müslümanları Halifeyi kendi dini reisleri olarak kabul etmiş, Enver Paşa’ya kendi iç meselelerinden bahsederek onun fikir ve tavsiyelerini almak istemişlerdir. Enver Paşa’nın heyetinde bulunan, din işlerinden sorumlu olan Şeyhülislam Mehmet Cemaleddin Efendi ve Naib Tahir Efendiler, II. Abdülhamid’in Çinli Müslümanlara yönelik Çince hazırlanmış mesajlarını içeren risaleler dağıtmışlardır¹⁵². Yaşanan bütün bu deneyimler Osmanlı Devleti’ne yeni bir Çin politikası oluşturma imkânı sağlamıştır. Gönderilen nasihat heyetlerinin yanı sıra, Hac amacıyla İstanbul’a halifelik makamını ziyaret eden Çinli Müslümanlara ilgi gösterilip, ihtiyaçları olan yardımlar verilerek, güven içinde ülkelerine dönmeleri sağlanmıştır¹⁵³. Bu politikaya uygun gizli hazırlıklar yapan II. Abdülhamid 1902 yılında Muhammed Ali adlı bir ajanı Çin’e göndermiştir. İlk olarak Mançurya eyaletinde görev yapan bir imamın misafiri olan Muhammed Ali, faaliyetlerini buradan yürütmüştür¹⁵⁴. Üç yıl sonra Çin’e aynı görevle giden Süleyman Şükrü Bey, Şangay ve Pekin kentlerini ziyaret ederek burada yaşayan Müslümanların toplumsal ve ekonomik durumlarıyla ilgili bir araştırma yapmış ve bu araştırma sonuçlarını *Seyahat-ı Kübra* adlı kitabında değerlendirmiştir¹⁵⁵. Sultan Abdülhamid’in Çin’deki bu etkisini gören İngiltere Krallığı, bu durumu Çin’e yönelik uygulamak istediği sömürgeciliğe bir engel olarak görüyordu. Bu durumu en aza indirmek için İngiliz basınının temsilcisi olan *North China Daily News* gazetesi, 25 Haziran 1901 tarihli sayısının başmakalesinde, Abdülhamid’in Çin’de hiç tanınmadığını iddia etmekteydi. Fakat daha sonra aynı gazete 1 Temmuz 1901 tarihli bir yazısında bu iddianın asılsız ve yersiz olduğunu belirtmiş ve şunları yazmıştır: Abdülhamid Han’ın Çin’de bütün Müslümanlar tarafından tanındığını hatta bütün camilerde her gün okunan dualarda onun adının geçtiği ifade edilmiştir¹⁵⁶.

¹⁵² Hee-Soo Lee, *II. Abdülhamid ve Doğu Asya’daki Pan-İslamist Siyaseti* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, 1999), 2/365-366.

¹⁵³ Mehmet Temel, “Atatürk Devrimlerinin Çin Aydınlarının Algılanışı ve XX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Türkiye-Çin İlişkilerine Yansıması”, *Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, (2007), 107-108.

¹⁵⁴ Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, 159-160.

¹⁵⁵ Namık Sinan Turan, *Panislamizm Ekseninde II. Abdülhamid Diplomasisinin Uzakdoğu Asya Misyonu* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2011), 4/83-84.

¹⁵⁶ Sırma, *II Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, 73-82.

3. SEBÎLÜRREŞÂD VE SIRÂT-I MÜSTÂKİM DERGİLERİNDE AFGANİSTAN MÜSLÜMANLARI

3.1. Osmanlı – Afganistan İlişkilerinin Genel Çerçevesi

Asya kıtasının güneyinde yer alan Afganistan, stratejik konumu sayesinde tarih boyunca büyük bir jeopolitik öneme sahip olmuştur. Batıda İran, doğu ve güneydoğuda Pakistan, kuzeydoğuda Çin, kuzeyde ise Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan ile sınır komşusu olan ülke, Orta Asya, Güney Asya ve Orta Doğu bölgelerinin kesişim noktasında bulunmaktadır¹⁵⁷. Bu coğrafi konum, Afganistan'ı yalnızca bölgesel ticaret yollarının değil, aynı zamanda kültürel ve siyasi etkileşimlerin de merkezlerinden biri haline getirmiştir. Tarih boyunca İpek Yolu güzergâhının önemli duraklarından biri olarak işlev gören Afganistan, farklı medeniyetlerin, dinlerin ve etnik toplulukların karşılaşma alanı olmuştur. Bu durum hem ülkenin iç dinamiklerini şekillendirmiş hem de dış güçlerin ilgisini sürekli canlı tutmuştur. Dolayısıyla Afganistan'ın coğrafi konumu, onu yalnızca komşu devletlerle değil, aynı zamanda küresel ölçekte siyasi ve ekonomik aktörlerle de doğrudan ilişkili kılan belirleyici bir faktör niteliğindedir¹⁵⁸.

Bu stratejik özellikleri sebebiyle Afganistan, dünya siyasi tarihinde daima merkezi bir rol üstlenmiştir. İslam ve Hint kültürlerinin kesişim noktasında yer alan ülke, Sıcak Denizler, Hint Alt Kıtası ve Orta Doğu'ya giriş-çıkış açısından en elverişli kavşaklardan biri olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Afganistan, 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya ile İngiltere arasında yaşanan siyasi, ekonomik ve askeri rekabetin odak noktası haline gelmiştir. Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası ve İngiltere'nin en önemli sömürgesi olan Hindistan'ı Rus yayılmacılığından koruma çabası, Afganistan'ı “*Büyük Oyun*” (Great Game)'un ana sahnesi durumuna getirmiştir. 21. Yüzyıla gelindiğinde ise Afganistan'ın jeopolitik önemi yeni bir boyut kazanmıştır. Orta Asya petrol ve doğal gaz rezervlerinin uluslararası pazarlara taşınmasında geçiş güzergâhı olması ve aynı zamanda ABD'nin tehdit olarak algıladığı İran, Çin, Hindistan ve Rusya gibi bölgesel güçlerin arasında stratejik bir

¹⁵⁷ Cengiz Özel, *Yeni Küresel Dönüşümün Şifresi Afganistan* (Ankara: Orion Kitabevi, 2019), 35-36.

¹⁵⁸ Mehmet Saray, “Afganistan”, *Afganistan* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 404-405.

“üs” rolü oynaması, ülkeyi küresel siyaset açısından vazgeçilmez kılmıştır¹⁵⁹. Nitekim İngiltere, Afganistan’ı “Asya’nın gözetleme kulesi” olarak nitelendirmiş ve Orta Asya ile Güney Asya arasındaki en önemli geçiş kapılarından biri olarak görmüştür. Bu bağlamda Afganistan, gerek Hindistan ve İran’a açılan yolları gerekse Güney Asya’dan Orta Asya’ya uzanan tek giriş kapısı konumuyla tarih boyunca bölgesel güç mücadelelerinde stratejik bir anahtar rolü üstlenmiştir¹⁶⁰.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın başında Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid, İngiltere’nin onayını alarak Afganistan’a resmi bir heyet göndermiştir. Bu heyet, dönemin Afgan Emiri Şir Ali Han’a Osmanlı ile dostane ilişkilerin kurulmasını ve savaş sırasında Afganistan’ın Ruslara karşı Osmanlı’nın yanında yer almasını talep eden bir mesaj iletmıştır. Ancak Osmanlı Devleti’nin beklentilerinin aksine Emir Şir Ali, Rusya ile yakın ilişkilerini sürdürmüş ve İngiltere’ye karşı olumsuz tutumunu devam ettirmiştir¹⁶¹.

XX. yüzyılın başlarında haberleşme imkânlarının gelişmesiyle birlikte Osmanlı topraklarında yaşanan siyasi gelişmeler, özellikle 1908 II. Meşrutiyet ve 1909’daki 31 Mart Olayı, İslam dünyasında geniş yankı bulmuştur. Osmanlı tahtında yaşanan değişim haberi hızla Afganistan’a ulaşmış ve Afgan halkının Osmanlı’ya olan ilgisi ile duyarlılığını artırmıştır. Dönemin gazetelerinde Osmanlı’nın yürüttüğü savaşlar ve aldığı yenilgiler, İslam dünyasının farklı coğrafyalarında olduğu gibi Afganistan’da da derin izler bırakmıştır. Bu durum yalnızca halkı değil, dönemin yöneticilerini de etkilemiştir. Rivayetlere göre, bir cuma hutbesinde Afgan Emiri, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor şartları cemaate anlatırken hem kendisi hem de cemaat gözyaşlarına boğulmuştur. Bu hissiyat, Afganistan’da Osmanlı’ya yardım için geniş çaplı bir kampanyanın başlatılmasına vesile olmuştur. Emir Han’ın öncülüğünde organize edilen yardım programı sonucunda halktan yaklaşık beş milyon rupi toplanmıştır. Afgan halkının bu derece duyarlı davranmasının temelinde, iki ülkeyi birbirine bağlayan İslam kardeşliği ve iman birliği yer almaktaydı. Dönemin basınında yer alan bir başka haberde ise Osmanlı ordusunun düşman saldırılarına karşı gösterdiği cesaretin, Afgan halkı arasında İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesine

¹⁵⁹ Hüseyin Şeyhanlıoğlu, “18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan’ın Jeostrateji Önemi”, *Avrasya Etüdleri TİKA*, (2008), 34-35.

¹⁶⁰ Anıl Çeçen, “Afganistan’ın Öne Çıkışı”, *Avrasya Dosyası* 4/3-4 (1999 1998), 110-111.

¹⁶¹ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan* (Ankara: Avrasya Bir Vakfı Asam Yayınları, 2005), 10-12.

ilham kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Bu süreç, Türklere yönelik kardeşlik bağlarının tarihte görülmemiş ölçüde güçlenmesine yol açmıştır. Osmanlı askerinin sınırlarını koruma esnasında gösterdiği fedakârlıklar, Afgan toplumunda Türklere karşı büyük bir hayranlık ve saygı uyandırmıştır¹⁶². Öte yandan Balkan Savaşları sırasında Osmanlı askerlerinin kahramanlıklarını yansıtan fotoğraflar Afganistan'a ulaşmış, bu görseller elden ele dolaşarak halkın zihninde Avrupa'nın Müslümanları ortadan kaldırma niyeti olduğu algısını pekiştirmiştir. Böylece Afgan halkı arasında Osmanlı'ya duyulan sempati derinleşmiş, Avrupalı güçlere ve Ruslara karşı nefret ve öfke duyguları körüklenmiştir¹⁶³.

3.2. Osmanlı Basınında Afganlı Müslüman Algısı

Orta Asya'nın merkezi bir konumunda yer alan Afganistan, tarih boyunca önemli siyasi ve jeopolitik olayların odak noktası olmuştur. Stratejik konumu, ülkeyi sürekli olarak büyük güçlerin etkisi ve müdahalesine açık hâle getirmiştir. Bu durum, Afganistan Devleti'nin merkezi otoritesinin güçlenmesini zorlaştırmış ve halk arasında tutarlı bir ulus-devlet bilinci ile ulusal kimlik aidiyetinin oluşmasını engellemiştir. Afganistan'ın çok etnikli yapısı, dil ve din farklılıkları, toplumsal ve siyasi yapının parçalı bir karakter kazanmasına yol açmıştır. Bu çeşitlilik, özellikle teokrasi ve kavmiyetçilik gibi farklı yönetim ve aidiyet biçimlerinin ortaya çıkmasında belirleyici olmuştur. Dolayısıyla Afganistan'da uzun vadeli bir birlik ve beraberlik düşüncesi, tarihsel ve kültürel koşullar gereği sürekli olarak sınanmıştır. Afganistan'ın sosyal ve kültürel çeşitliliği, siyasi yapısının şekillenmesinde de önemli rol oynamıştır. Ulusal kimlik oluşturma çabaları, farklı dönemlerde iktidara gelen yönetimler tarafından ideolojik ve merkezi politikalar aracılığıyla hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, modernleşme yönündeki ilk ciddi adımlar, Abdurrahman Han döneminde atılmıştır. Abdurrahman Han, güçlü merkezi bir devlet kurma hedefi doğrultusunda feodal kabileci yapıyı dönüştürmeyi ve tek yasa ile işleyen modern bir devlet mekanizmasını tesis etmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte, geleneksel güç

¹⁶² “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* C.10 (23 Mayıs 1329), 220-221.

¹⁶³ “Afganistan'dan Novaya Vremya Gazetesine Yazılıyor”, *Sebilürreşad Dergisi* 11 (27 Kasım 1913), 192.

odaklarının ve dini kurumların özerklik ve ekonomik güçleri azaltılmış, merkezi otoritenin güçlendirilmesi sağlanmıştır¹⁶⁴.

TBMM'nin açılışından sonra Türkiye'nin dış politikası çok yönlü olarak şekillenirken, Emanullah Han da Afganistan'ın uluslararası alanda tanınması ve desteklenmesi yönünde diplomatik girişimlerde bulunmuştur. İki ülke arasındaki resmi diplomatik ilişkiler, Mustafa Kemal Paşa'nın girişimleriyle başlamış ve 1921 yılında imzalanan dostluk anlaşmasıyla resmileşmiştir. Anlaşma çerçevesinde, emperyalist güçlere karşı iki devlet arasında dayanışma ve iş birliği sağlanmış; Türkiye, eğitim alanında Afganistan'a öğretmen ve subay göndererek ülkenin modernleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Bu gelişmeler, Afganistan-Türkiye ilişkilerinin sadece diplomatik değil, kültürel ve eğitimsel boyutlarla da iki ülke arasındaki ilişkinin güçlendiğini göstermektedir.

Osmanlı basınında, özellikle *Sebilürreşad* gibi İslamcı ve entelektüel yayın organlarında Afganistan, yalnızca stratejik bir coğrafya olarak değil aynı zamanda Müslüman dayanışması ve kardeşliği bağlamında algılanmıştır. Afganistan halkının Osmanlı'ya olan ilgisi, eğitime, kültüre ve merkezîyetçi reformlara verdiği önem, dergide sıkça vurgulanmış böylece Afganistan, İslam dünyasının bir parçası ve Osmanlı-Türk etkisinin hissedildiği bir toplum olarak temsil edilmiştir. Basın, Afganistan'daki modernleşme ve ulusal kimlik inşa çabalarını aktarırken, halkın duyarlılığı ve Osmanlı'ya yönelik sempatisini ön plana çıkararak, hem İslamî aidiyet duygusunu hem de Avrupalı güçlere karşı bir bilinçlenmeyi pekiştirmiştir. Bu açıdan, Osmanlı basını Afganistan'ı sadece haberleştiren değil, Müslüman topluluklar arasında ideolojik ve duygusal bir bağ kuran, aynı zamanda kültürel ve politik bir aktör olarak sunmuştur¹⁶⁵.

3.3. Afganistan'a Dair Dergi Yayınlarının Analizi

Sebilürreşad dergisi, II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı düşünce dünyasında İslamcı söylemin en güçlü yayın organlarından biri olarak, Afganistan'a dair haber ve yorumlarında yalnızca güncel gelişmeleri aktarmakla kalmamış, aynı zamanda İslam

¹⁶⁴ Tahiru'l- Mevlevi, "Afganistan Emir Abdurrahman Han", *Sebilürreşad Dergisi* 8 (16 Ağustos 1328), 498-499.

¹⁶⁵ "Şuun Afganistan", *Sebilürreşad Dergisi* 21 (02 Haziran 1339), 104-105.

dünyasının ortak bilincini ve kolektif hafızasını şekillendiren bir araç işlevi görmüştür. Dergide yayımlanan yazılar, Afganistan'ın uzun yıllar boyunca İngiliz-Rus rekabetinin gölgesinde sürdürdüğü varlık mücadelesini, Osmanlı kamuoyuna İslam birliği fikrinin güncel bir örneği olarak sunmuştur. Bu bağlamda Afganistan, yalnızca siyasi ve coğrafi bir olgu değil, ümmetin bütünlüğünün ve Müslüman dayanışmasının sembol coğrafyalarından biri olarak işlenmiştir¹⁶⁶. Özellikle İngilizlerin Afganistan üzerindeki emperyalist politikaları ve halk üzerindeki baskıcı uygulamaları karşısında verilen mücadele, *Sebilürreşâd*'da cihat ve ümmet dayanışması bağlamında yorumlanmış, halkın örgütlenmesi, dini sorumluluk bilinciyle hareket etmesi ve Müslümanların ortak bir kader duygusu etrafında kenetlenmesi gerektiği mesajı öne çıkarılmıştır¹⁶⁷. Bu yönüyle *Sebilürreşâd*, yalnızca Osmanlı entelektüel çevresini bilgilendiren bir yayın organı değil aynı zamanda Panislamist ideolojinin taşıyıcı ve örgütleyici bir kanalı haline gelmiştir.

Afganistan Emirlerinin halka hitaplarında dile getirilen birlik ve cihat çağrıları, *Sebilürreşâd* sayfalarında sıklıkla aktarılmış ve bu hitapların halifeye bağlılık ve İslamî dayanışma vurgusu öne çıkarılmıştır. II. Abdülhamid'in ümmet politikalarıyla uyumlu biçimde, dergide Afganistan halkının hilafete bağlılığının dinî bir yükümlülük olduğu sık sık işlenmiştir. Bu söylem, Jan Assmann'ın kültürel bellek teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, *Sebilürreşâd*'ın yalnızca haber aktarmadığı, aynı zamanda hafıza inşa ettiği görülmektedir. Dergi, Afganistan'daki bağımsızlık mücadelesini İslam tarihinin sürekliliği ve ümmet dayanışmasının zorunlu bir uzantısı olarak kodlamış, böylece hem Osmanlı kamuoyunda hem de genel İslam dünyasında kolektif bir bilinç oluşturmıştır. Bu durum, derginin Afganistan anlatılarını sadece dönemsel bir haber malzemesi olmaktan çıkarıp, İslam birliği ideali için mobilize edici bir hafıza unsuru haline getirdiğini göstermektedir. *Sebilürreşâd*'ın Afganistan'a bakışında dikkat çeken unsurlardan biri, Osmanlı-Türk kimliğinin Afgan halkı için taşıdığı özel anlamın sürekli vurgulanmasıdır. Osmanlı askerlerinin Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasındaki başarılarının Afganistan'da coşkuyla karşılandığına dair haberler, Türklere duyulan sevgi ve Osmanlı'ya bağlılık duygusunun altını çizmiştir. Bu bağlamda, Afgan halkının Osmanlı'ya yönelik sempatisi, dergi tarafından bir

¹⁶⁶ “Afganistan’ın Harbe İştiraki Mecburidir”, *Sebilürreşâd Dergisi* 13 (Kanunievvel 1330), 45.

¹⁶⁷ “Âlem-i İslam Afganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 25 (13 Kasım 1924), 19.

“ümmet dayanışması göstergesi” olarak sunulmuş ve Osmanlı toplumsal hafızasında kalıcı bir iz bırakacak şekilde işlenmiştir. Osmanlı askerlerinin kahramanlıklarının fotoğraflar ve yazılar aracılığıyla Afganistan’a ulaşması, Avrupalı güçlere karşı duyulan tepkinin yoğunlaşmasına yol açarken, aynı zamanda Osmanlı’nın Müslüman dünyadaki liderlik konumunu pekiştirmiştir. Böylece *Sebîlürreşâd*, hem Osmanlı kamuoyuna Afganistan’daki duygusal bağlılığı aktarmış, hem de bu bağlılığı ümmetin ortak hafızasında yeniden üretmiştir. Dergide Afganistan’a dair yazıların bir diğer önemli boyutu, basının bilgilendirici olmanın ötesine geçerek toplumsal örgütlenme işlevi üstlenmesidir. *Sebîlürreşâd*, Afgan halkının mücadelesini İslam dünyasının ortak geleceğiyle ilişkilendirerek Osmanlı toplumunda bir bilinçlenme süreci yaratmıştır. Bu durum Assmann’ın kültürel bellek kavramsallaştırmasıyla örtüşmektedir; zira Afganistan’ın bağımsızlık mücadelesi, dergi aracılığıyla yalnızca güncel bir gelişme değil, ümmetin tarihsel tecrübesinin bir devamı olarak belleğe kazınmıştır. Bu yönüyle *Sebîlürreşâd*’daki Afganistan anlatıları, İslam dünyasının kolektif hafızasında Müslüman dayanışmasını güçlendiren bir hatırlama pratiği olarak işlev görmüştür. Burada basın, yalnızca bilgilendiren bir araç değil, aynı zamanda İslam toplumlarını ideolojik ve manevi düzlemde örgütleyen bir aktör konumuna yükselmiştir. *Sebîlürreşâd*’ın bu rolü, onu sıradan bir gazete veya dergi olmaktan çıkarak adeta bir “ümmet kürsüsü” haline getirmiştir.

Abdürreşid İbrahim’in 1918’de kaleme aldığı “*Cihat ve Âlem-i İslam*” başlıklı yazı dizisi, bu durumun tipik örneklerinden biridir. İbrahim’in Kabil’de bulunduğu dönemde aktardığı gözlemler, Afgan halkının Osmanlı’ya duyduğu derin bağlılığı, halifeden gelecek bir cihat emrine gösterdikleri duyarlılığı ve savaşmaya yönelik kararlılıklarını yansıtmaktadır¹⁶⁸. Bu örnek, *Sebîlürreşâd*’ın Afganistan üzerinden Osmanlı kamuoyuna aktardığı bilgilerin, yalnızca politik değil, duygusal ve dini bir boyut taşıdığını göstermektedir. Halifeden beklenen cihat emrinin gelmemesi üzerine yaşanan hayal kırıklığı ve protestolar da, Afganistan’ın Osmanlı basınında nasıl bir duyarlılık odağına dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Böylece *Sebîlürreşâd*, Afganistan’ı İslam dünyasının müşterek mücadelesi için bir “hafıza mekânı” na

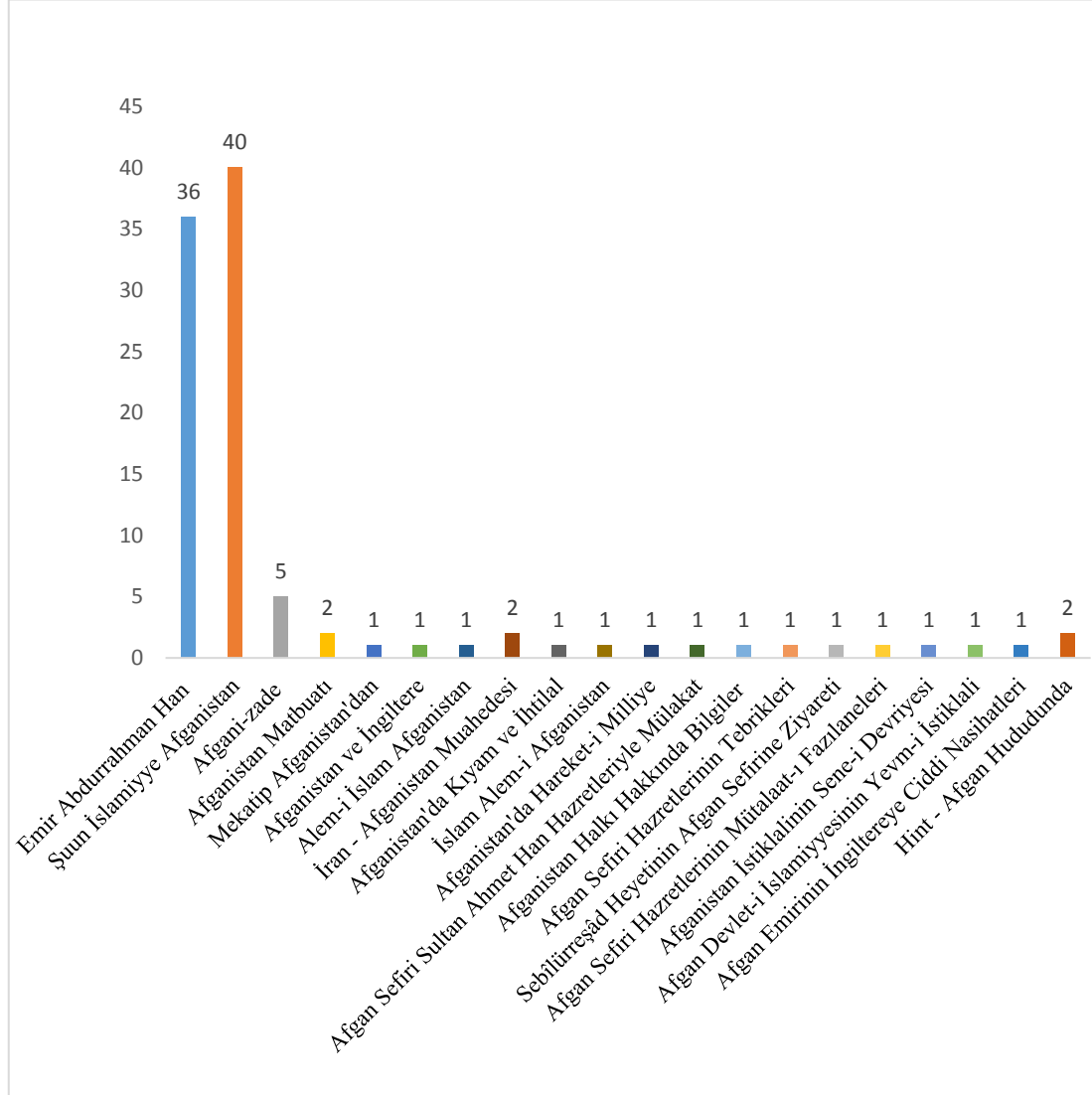
¹⁶⁸ Abdürreşid İbrahim, “Cihat ve Âlem-i İslam Afganistan”, *Sebîlürreşâd Dergisi* 15 (31 Ekim 1918), 211.

dönüştürmüş, hem Osmanlı toplumu hem de daha geniş Müslüman kamuoyu için sembolik bir önem atfetmiştir.

Sonuç olarak *Sebîlürreşâd*'daki Afganistan anlatıları, Osmanlı basınının yalnızca bilgi aktaran bir araç olmadığını, kültürel ve ideolojik inşa süreçlerine aktif biçimde katıldığını ortaya koymaktadır. Afganistan'ın *Sebîlürreşâd*'da işleniş biçimi, ümmet bilincini diri tutmayı, Müslüman dayanışmasını pekiştirmeyi ve Osmanlı kamuoyunda Panislamist idealleri canlı kılmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda Afganistan, *Sebîlürreşâd*'ın sayfalarında yalnızca uzak bir coğrafya değil, Osmanlı toplumunun ve İslam dünyasının ortak belleğinde sürekli hatırlanan, yeniden üretilen ve kolektif kimliğin parçası haline gelen bir mekân olarak temsil edilmiştir. Böylece *Sebîlürreşâd*, Afganistan üzerinden ümmet tahayyülünü canlı tutan ve kültürel belleği inşa eden en önemli yayın organlarından biri olmuştur.

Aşağıdaki grafikte, *Sebîlürreşâd* dergisinde Afganistan Müslümanlarına dair yer alan konuların dağılımı sunulmaktadır. Veriler incelendiğinde, en yoğun şekilde ele alınan iki başlığın Emir Abdurrahman Han (36) ve Şuûn İslâmiye-i Afganistan (40) olduğu görülmektedir. Bu iki başlığın açık ara öne çıkması, derginin Afganistan bağlamında daha çok siyasal otoriteyi temsil eden liderlik figürlerine ve İslamî kimliğin kurumsallaşmasına odaklandığını göstermektedir. Diğer yandan, “Afgan-zâde” (5) ve “Afganistan Matbuatı” (2) gibi daha sınırlı sayıda işlenen konular, Afgan entelijansiyası ve basın faaliyetlerine dair derginin kısmen ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Grafikteki diğer başlıkların ise yalnızca bir ya da iki kez ele alınması, Afganistan'a dair tartışmaların derginin gündeminde daha çok belirli odak noktaları etrafında şekillendiğini ve tali meselelerin sınırlı ölçüde işlendiğini düşündürmektedir. Özellikle “Mekâtib-i Afganistan'dan”, “Afganistan Kıyamı ve İhtilal”, “Afganistan İstiklali Hakkında Makaleler”, “Afgan Sefiri Hazretlerinin Makalatı” gibi başlıkların birer defa zikredilmesi, dönemin siyasi bağımsızlık mücadelesi, diplomatik ilişkiler ve eğitim faaliyetleri gibi konuların göz ardı edilmeyip fakat ikincil düzeyde ele alındığını göstermektedir. Dolayısıyla bu tablo, *Sebîlürreşâd*'ın Afganistan'a bakışında merkezi liderlik, İslamî kimlik ve siyasi bağımsızlık eksenlerinin belirleyici olduğunu, buna karşılık kültürel, sosyal ve diplomatik detayların ikincil planda kaldığını ortaya koymaktadır. *Sebîlürreşâd* ve *Sırât-ı Müstâkim* dergilerinde yer alan Afganistan

Müslümanlarına ilişkin makale başlıklarının bir kısmı, içeriksel örtüşme nedeniyle tez çalışmasında kullanılmamıştır.

Şekil 2. Afganistan Müslümanlarına dair dergi yazılarının dağılımı

3.4. Afganistan Üzerine Temalar

Afganistan, tarih boyunca jeopolitik konumu, etnik çeşitliliği, liderlik yapıları ve modernleşme çabalarıyla hem bölgesel hem de küresel siyasetin merkezinde yer almıştır. Bu bağlamda Afganistan'a dair ortaya çıkan temaların incelenmesi, yalnızca ülkenin iç dinamiklerini değil, aynı zamanda Osmanlı basınında ve özellikle *Sebtürreşad* dergisinde şekillenen algıların da anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Dönemin dergi yayınlarında Afganistan'ın etnik yapısından siyasi liderlik portrelerine,

modernleşme ve eğitim hareketlerinden uluslararası ilişkilerine kadar farklı yönleriyle ele alınması, hem İslam dünyasında bir bellek inşasının parçası olmuş hem de ümmet dayanışmasının güncel sorunlarla irtibatlandırılarak canlı tutulmasını sağlamıştır.

3.4.1.Afganistan'ın Etnik Yapısı

Afganlıları din ve ırk itibarıyla üçe kısma ayırmak mümkündür. Bunlar Müslümanlar, Hindular ve Hristiyanlardır. Ülkede konuşma dili olarak Afgan dili olarak da ifade edilen “Peştü” dili, Farsça ve Çağatay dilleri konuşulur. Bunlardan başka Afganistan-Hindistan sınırında yaşayan Veziri, Afridi, Mes’udi, Mehmend, Cidrani kabileleri vardı. Bu kabilelerin başlıca özellikleri belirledikleri yerlere gazveler yapmak ve şehirleri yağmalamaktı. Bu kabileler kendi aralarında da güç göstergesi için savaşlar yaparlardı. Bu durum Afganlıların hoşuna gider hatta onları savaşa teşvik ederdi. Çünkü bu tür mücadeleler, Afgan kabilelerine örnek teşkil ederek kahramanlık ve yiğitlik mirasının korunmasına sebep olması açısından önemli bulunurdu¹⁶⁹.

Bilhassa şehirde yaşayanlar devletin uyguladığı ekonomi kurallarını uygulamaya önem vermezler kendi ekonomik doğrularıyla geçim şartlarını şekillendirirlerdi. Toplumda uygulanan serbest ekonomiye rağmen zengin, servet sahibi kişilerin sayısı oldukça azdır. Afganistan’da günümüzde de mezhepsel anlamda varlıklarını koruyan mezhepler Şii ve Sünnilerdir. Heraze topluluğu Şiilerin en büyük topluluğu olarak kırsal kesim ve dağlarda yaşamayı tercih ederken az bir kısmı da başkent Kabil’de yaşamaktadır. Geçmişte Afganistan tarihine bakıldığında Şii ve Sünniler arasında karşılıklı huzursuzluk ve nefret duyguları oluşmuşsa da Emir Emanullah Han’ın çabaları sayesinde huzur ve güvenli bir ortam oluşturulmaya çalışılmıştır¹⁷⁰.

Afganistan’da yaşayan Hindular kendilerine mahsus mabetlerinde ayinlerini yapabilir ve devletin her kademesinde görev alabiliyorlardı. Devlete karşı hukuksal ve toplumsal haklar anlamında Müslüman topluluklardan hiçbir ayırım gözetilmeksizin Emir Emanullah döneminde Hindulara hakları verilmiştir. Emanullah Han Hinduların okullarına ve mabetlerine ziyarette bulunup, dini bayramlarına katılmıştır. Hatta

¹⁶⁹ “Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* 21 (05 Temmuz 1339), 184-185.

¹⁷⁰ “Afganistan”, 05 Temmuz 1339, 184.

Hinduların dini hassasiyetlerine hürmet ederek Müslümanlara inek kesmeyip koyun ve deve kesmelerini emretmiştir¹⁷¹. Hindular Kabil'in belirli bir bölgesinde ikamet ederek başka ırkların bu bölgeye yerleşmesine izin vermezdi. Hindular sarı ve kırmızı sarıklar takarak, kollarında her biri dini semboller içeren bileziklerle gezerlerdi. Emir Habibullah Han zamanında İslam dinini seçen Hindulara yönelik teşvik anlamında ihtida eden kişinin hem çocuğuna hem de kendisine maaş bağlanırmış. Daha sonra devletin ekonomik krizleri nedeniyle Emir Han tarafından bu kural kaldırılmıştır. Hindulara yönelik hiçbir İslam davet ve tebliğ çalışması olmamasına rağmen Hinduların arasında yine de İslam yayılmıştır. Afganistan'da ki Hristiyanlara gelince bunlar toplumun az bir kısmını oluştururlar. Afganistan'ın Herat şehrinde ikamet edip, ticaret ve ziraatla uğraşırlar. Memlekette ilgili hiç bir alanda toplumsal bir gelişme göstermeyip kendi sınırları içinde hayatlarını devam ettirmişlerdir¹⁷².

3.4.2. Afgan Liderlerinin Portreleri ve Kahramanlık Anlatıları

Afganistan Devletinin geçmişine bakıldığında muhteşem ve müreffeh bir geçmişe sahip değildir. Hükümdarlıktan evvel başa gelen Emirler Afganistan'ın iç ve dış işlerinde istedikleri yenilik ve ıslahatları gerçekleştirip yeniden bir Afganistan imar etmeye çalışmışlardır. Çoğu Emir'in devlet yönetiminde sözü dahi geçmezdi. Çünkü o zamanlar Afganistan derebeylik sisteminde olduğu gibi bazı gruplar tarafından zorbalıkla, şiddetle yönetilip Afganistan'ın her tarafında istedikleri gibi halka hükmedebiliyorlardı. Tarihte Afganistan da bazı büyük hükümdarlıklar da teşekkül etmiştir. Bunlardan biri de Afganistan topraklarında senelerce var olmayı başaran ve hükümdarlık yapan Timur ve oğullarıdır. Bunların saltanatı döneminde Afganistan büyüyüp gelişerek çok güçlü bir devlet olmuştur. Fakat bütün bu azimet son bularak yeniden hüküm ve nüfuz derebeylerin eline geçmiştir¹⁷³. Daha sonra Samani ordularında görev alan Türkler Gazneli Devleti'ni kurmuşlardır. Bugünkü Afganistan'ın Gazne şehri, Gazneli Devleti'nin merkezi olmuş ve Gazneli Sultan Mahmut döneminde (999-1030) Afganistan'da Türk-İslam nüfuzu iyice yerleşmiş ve

¹⁷¹ Afgan-ı Zade, "Afgan'ın Hindistan'ı İstilas Gariptir", *Sebilürreşâd Dergisi* 13 (26 Kasım 1914), 24.

¹⁷² "Afganistan", 05 Temmuz 1339, 184.

¹⁷³ Afgan-ı Zade, "Afganistan Bugün ki Mertebeye Nasıl Yükseldi", *Sebilürreşâd Dergisi* 13 (Teşrinevvel 1330), 8-9.

bu nüfuz Hindistan'a kadar yayılmıştır. Gazneli Mahmud'un oğlu Mesud'un 1040 yılında Selçuklular'a yenilmesinin ardından Afganistan'daki Gazneli hâkimiyeti sona ermiştir. 1220'den sonra Moğollar istila için Afganların tarih coğrafyasında görülmeye başlamıştır. Afganistan'daki Moğol egemenliği yaklaşık bir buçuk asır kadar sürmüştür. Bu dönemde Kuzey Afganistan'a yerleşip yurt edinen Türk boyları batıya ve Anadolu'ya göç etmek mecburiyetinde bırakılmıştır. Daha sonraki süreçlerde başa geçen Afganistan hükümdarları, ülkeyi yeterince iyi yönetememiş ve bu hükümdarlar iç ve dışta karışıklıklar çıkınca bazı toprakları Buhara Emirliği'ne ve İran'a vermişlerdir¹⁷⁴. İran'ın doğusuyla Afganistan'ın güneybatısında yer alan Sistan vilayetinin iki ülke arasında kendi topraklarına katma mücadelesi Sebîlurreşâd dergisinde anlatılır. Tarihi rivayetlere göre, İslamiyetten önce İran'ın kumandanı Rüstem'in doğum yeri, İslamiyetten sonra Senceri ve Sicistani gibi büyük âlimler ve meşhur ediplerin yaşadığı yerdir. Vaktiyle Gazneviler ve Guziler zamanında Afganistan idaresinde bulunmuştur. Bir zamanlarda İran Safevi Devletinin idaresine girmiştir. Bu vilayetin Afganlıların elinde olması büyük bir önem arz ediyordu. Çünkü Rusların burayı işgal etmesi durumunda vilayetin Afganistan'a sınır olması nedeniyle Afganistan için tehlike arz ediyordu¹⁷⁵. Daha sonraki yıllarda Afgan hükümeti İran'ı işgal etmek isteyen hatta İran'ın bazı bölgelerine asker gönderme küstahlığında bulunan Rusya ve İngiltere'nin karşısında İran'ın yanında savaşmayı düşünmüştür¹⁷⁶. Afganistan'ın İran'ın yanında yer almasıyla birlikte iki ülke arasında dostane ilişkiler de başlamış oldu. İki ülke arasında on iki maddelik bir anlaşma imzalanmıştır¹⁷⁷. Afganistan İran arasında yapılan anlaşmalar neticesinde İslam toprakları bundan böyle emperyalist güçler tarafından saldırıya uğrarsa her iki devletin ortak kararlar alması, Müslümanların birbirine daha fazla bağlanmalarına vesile olacaktır¹⁷⁸.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan kıyılarında ticaret yapmaya başlayan İngiltere, kısa zamanda Hindistan'ın kuzey bölgeleri hariç, Hindistan'ın büyük bir kısmına hâkimdi. Rusya ise Çar I. Petro (Deli Petro) zamanından beri güneye yayılma

¹⁷⁴ Akkurt, *Afganistan'ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler*, 93.

¹⁷⁵ "Afganlılar İran Hududunda", *Sebîlurreşâd Dergisi* 9 (05 Eylül 1912), 18-19.

¹⁷⁶ Eşref Edib, "İran-Afganistan Şarkta Hareket ve Galeyân", *Sebîlurreşâd Dergisi* 14 (07 Ekim 1915), 88.

¹⁷⁷ "Afgan-İran Ahidnamesi", *Sebîlurreşâd Dergisi* 23 (15 Kasım 1923), 46-47.

¹⁷⁸ "İran- Afganistan Muahedesi", *Sebîlurreşâd Dergisi* 23 (08 Kasım 1923), 32.

politikasını yürütüyordu. 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması neticesinde İran Rusya'nın kontrolü altına girmiştir. Bu durum, Rusya'yı Afganistan ve Hindistan için tehdit olarak gören İngilizlerin büyük tepkisine neden olmuştur. İngiltere Hindistan'a yönelik savunma merkezini İran'dan Afganistan'a kaydırmış ve Afganistan'da Rusya'nın büyümesini engellemeye çalışmıştır. İngiltere ve Rusya'nın mücadele alanı hâline gelen Afganistan, kuzeyden Ruslar, güneyden İngilizlerin tehdidi altında kalmıştır¹⁷⁹. Ruslar ve İngilizler Afganistan'da sömürge alanlarını genişletmek için giriştikleri mücadelede kendi yanlarına çekmek istedikleri hükümdarlardan Afgan Emiri Şir Ali'nin, İngilizlere güvenmeyen ve onların emirlerine itaat etmeyen Rus yanlısı yapıya sahip olduğu bilinmekteydi. *Sebilürreşad* Dergisi Şir Ali'yi şöyle anlatır; Ruslarla yaptığı birçok anlaşma ve yazışmadan sonra Rusların kendisine ebedi bir dost olacağını zannederek İngiliz memurlarına düşmanlık edip, İngiliz Kraliçesi'ne yüz çevirmiştir. Ruslarla yaptığı antlaşmaya göre, Rusların Hindistan'a geçebilmesi için bir demir yolu yapmasına ses çıkarmamasının karşılığı olarak Afgan hükümdarlarının mülkü iken İngilizlerin eline geçmiş olan *badel-feth* vilayetini onlardan alıp kendisine iade edilmesini istemiştir. Bu anlaşmaya sıcak bakmayan İngilizler Şir Ali'nin ordusuna saldırmıştır. Şir Ali'nin askerlerinin İngiliz askerlerine karşı koyabilecek yeterli seviyede askeri eğitimleri yoktu. Bu olay üzerine Şir Ali daha önceden ailesini gönderdiği Belh şehrine kaçarak kendisini İngilizlerin elinden zor kurtarmış, devlet yönetimini büyük oğlu Yakup Han'a bırakmıştır. Hapisten yeni çıkan Yakup Han devlet yönetiminde iyi bir tecrübeye sahip değildi. Bu durumu fırsat olarak gören İngiliz ordusu Kabil ve Kandahar'a kadar gelip buraları işgal etmiştir. İşgal sonrasında yapılan barış anlaşmaya göre Yakup Han'ı Afganistan'a Emir yapıp, Kabil'de de İngiliz bir büyükelçi bırakmak şartıyla anlaşma karara bağlanmıştır. Afganistan bu karışıklıklar içinde iken Afgan askerleri aylıklarını alamadıkları için Maliye bakanlığına aylıklarını almak için başvuruda bulunmuşlardır. Maliye Bakanı askerlere:” Gidin ve İngiliz büyükelçisinden isteyin “ demiştir. İngiliz Büyükelçiliğine giden askerler kendilerinden ilgilenmediği düşüncesiyle büyükelçiye kurşuna tutmuşlardır. Dönemin Emiri bu durumu işitince askerlerine “Büyükelçiye bir şey olmadan bana getirin “ demiştir. Fakat askerler Emir'in tam tersi bir şekilde emir vererek büyükelçiliği yakmalarını kendilerine emrettiğini söylemişlerdir.

¹⁷⁹ Saray, *Afganistan ve Türkler*, 28-37.

Büyükkelçilikte görevli olan askerler bunu duyunca derhal Büyükkelçiliği yakmışlardır. Maalesef içerde bulunan elçide içerde yanmıştır. Afganistan toprakları sınırından tam çıkmamış olan İngilizler bu olayı duyunca geri dönüp Kabil'i kuşatıp Yakup Han'ı esir almışlardır. İngilizler bu olaydan sonra Kandahar'da bulunan ordularının hepsini Kabil'e çağırmıştır. Yakup Han'ın küçük kardeşi Eyyüp Han, emrindeki ordusuyla birlikte İngiliz ordusuna karşı savaşmış ve onlara galip gelmiştir¹⁸⁰. Emir Eyyüp Han'ın askeri teçhizatı sağlam ve asker sayısı on iki bin den fazlaydı. O dönemin mollaları Abdurrahman Han, İngilizlerin dostudur. O'nu öldüren gazi olur diye bir fetva çıkarmışlardır¹⁸¹.

Şir Ali'nin kuzeni Abdurrahman han, uzun yıllar amcasına karşı saltanat mücadelesi verirken Şir Ali Han tarafından verilen emirle Taşkent'e sürgüne gönderilmiştir. Abdurrahman Han Gazne'de amcası Emir Şir Ali Han'a karşı verdiği siyasi mücadelede başarısız olunca Batı Türkistan'a sığınmıştır. Abdurrahman Han'ın babası Muhammed Afzal Han babası Dost Muhammed Han tarafından Güney Türkistan'a vali olarak tayin edilmiştir. Bundan dolayı Abdurrahman Han gençliğini Türklerle Güney Türkistan'da geçirmiş ve daha sonra memleketi Afganistan'a dönerken buradaki Türklerden çok destek görmüştür¹⁸². Şehrin hâkimi tarafından bir gece yarısı Vali Bey'le görüştürmek için aniden evinden alınmış, daha sonra özellikle tutuklandığını göstermek için Şir Ali Han'ın evinin önünden Abdurrahman Han geçirilip, Abdurrahman Han'ın daha önce tanıdığı ve kaldığı bir eve tutuklu bir şekilde yerleştirildiğinden bahsedilir¹⁸³. Vali Bey Abdurrahman Han'ı odasına çağırarak; O'na Neden Semerkant'ılar sizin fesat çıkarmak istediğinizi söylüyor? Diye sorar. Daha sonra Vali Bey elindeki mektubu göstererek bu mühür sizin mi diye tekrar sorar? Abdurrahman Han: Mühür bana ait ama yazı ve ifadeler bana ait değildir. Bu mektupta devletiniz aleyhine bir şeyler varsa bundan mesulüm. Yoksa yazmayıp da mühürlediğim bir mektuptan ne çıkar? Der. Vali Bey Bunları yazmadan önce bize danışmanız gerekmiyor muydu? Deyince Abdurrahman Han, “ Siz uzakta idiniz size

¹⁸⁰ Afgan-ı Zade, “Afganistan Bugün ki Mertebeye Nasıl Yükseldi”, 8-9.

¹⁸¹ Tahiru'l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşâd Dergisi* 9 (16 Ocak 1913), 335.

¹⁸² Kıyafatullah Rahmatoghli, *Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 34-35.

¹⁸³ Tahiru'l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşâd Dergisi* 8 (05 Temmuz 1328), 383-384.

haber verene kadar Afgan delegeleri çoktan geri dönmüş olacaktı” Der¹⁸⁴. Vali Bey Abdurrahman Han’a:” O halde Semerkant’a ailenizin yanına geri dönebilirsiniz” demiştir. Abdurrahman Han, Semerkant’ta tutuklanarak kendisinin halka rezil edildiğini söyleyerek Taşkent’te kalmak istediğini belirtmiştir¹⁸⁵. Abdurrahman Han, daha önce Afganistan’da Emirlik yapmış Dost Muhammed’in oğlunun oğlu olduğu için Afganistan’daki hükümdarlığın kendisinin doğal olarak hakkı olduğunu düşünüyordu. Bundan dolayı Buhara Emirine bir mektup yazarak Afganistan’a dönme isteğini ondan talep etmiştir. Ruslar tarafından korunan ve himayesinde olan Buhara Emiri Rusların böyle bir duruma izin vermeyeceğini düşünerek Abdurrahman Han’a cevabı olumsuz olmuştur¹⁸⁶. Çünkü Ruslar Şir Ali ile kurduğu müspet ilişkiden dolayı Abdurrahman Han’a izin vermiyordular¹⁸⁷. Abdurrahman Han bu cevaba itimat etmeyerek Buhara’da bulunan on adamına haber gönderip onlarla birlikte Afganistan’a gitmek için yola çıkmıştır. Buhara Emiri bunların arkasından yüz kişilik bir askeri ekip göndermiş, fakat bu ekip Abdurrahman Han ve adamlarını geri getirememişlerdir. Abdurrahman Han ve adamları yollarına devam ederken adamlarından birinin farklı bir yöntemle Buhara Emirliğinin reis ve elebaşlarına bir mektup göndererek gizlice anlaşmaya çalışması işlerini kolaylaştırmıştır. Mektupta aslında Buhara Emirinin kendileriyle dost olduğunu Ruslardan çekindiği için böyle bir tavır sergilediği yazılıydı. Bu yöntem işe yaramış altı tane elebaşı gelip Abdurrahman Han’ı ziyaret ederek kendi atlarını onlara vermişlerdir. Yıllarca Türkler arasında kalmış Abdurrahman Han, yol boyunca uğradığı Kuzey Afganistan’da ki Türk Emirlerinden karşılıklı müzakereler ve mektuplaşmalarla anlaşarak onları kendi yanına çekmeyi başarmıştır¹⁸⁸. Emirlerin bazıları Abdurrahman Han’a itaat etmeyerek askerleriyle karşılık vermek istemişlerse de başarılı olamamıştır bunlardan biri de Mir Baba’dır¹⁸⁹. Mir Baba kendisine birlikte düşmana karşı hareket edelim teklifine başta reddedip bir

¹⁸⁴ Tahiru’l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, 05 Temmuz 1328, 384-385.

¹⁸⁵ Tahiru’l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 8 (12 Temmuz 1328), 402-403.

¹⁸⁶ Tahiru’l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 8 (15 Kasım 1912), 463.

¹⁸⁷ Tahiru’l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 8 (11 Temmuz 1912), 361.

¹⁸⁸ Tahiru’l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, 16 Ağustos 1328, 498-499.

¹⁸⁹ Tahiru’l-Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 9 (05 Eylül 1912), 10.

gece ansızın Abdurrahman Han'ın askerlerinin üzerine saldırmıştır. Bu olaydan sonra Abdurrahman Han'ın onu evine davet edip anlaşmasıyla aralarındaki düşmanlık son bulmuştur. Artık Abdurrahman Han yol boyunca kendisine katılanların sayısının on bin askere ulaşmasıyla yola devam ediyordu¹⁹⁰. Abdurrahman Han ilk olarak ordusunu güçlendirip daha sonra İngilizlere karşı cihat etmeyi düşünüyordu bunun için maddi desteğe ihtiyacı vardı. Abdurrahman Han, Afganistan'ın ileri gelenleri Mir Baba'yı, Mir Ömer'i, Mir Sultan Murad'ı çadırına davet ederek: "Allah yolunda yapacağım cihat için askerimin erzakı yoktur. Sizler bu memleketin Emir ve idarecileri olarak gücünüz yettiği imkânlarla bana yardım etmenizi istiyorum. Sizlerden hane başı bir koyun, bir kese buğday, arpa ve para vermenizi talep ediyorum. Bu ilk ve son yardım talebim olacaktır." demiştir. Taleplerin hepsi Emirler tarafından karşılanmış ve erzakların yanında Abdurrahman Han'a 300 bin rupi para gönderilmiştir¹⁹¹. İngiltere hükümeti Abdurrahman Han'a gönderdiği mektubunda Katagan'a salimen döndükleri için çok memnun olduklarını ve Rusya'dan buraya gelmelerinin nedenini sormuştur. Mektuba cevap olarak Abdurrahman Han şunları yazıp göndermiştir: " Salimen Katagan'a gelmemizden duyduğunuz sevinçten ötürü bizlerde memnun olduk. Rusya'dan ne maksatla dönmemin nedenini soruyorsunuz? Cevabım Rusya Devleti'nin Türkistan Valisi General Kaufmann'ın ruhsatıyla çıktım. Maksadım büyük zorluklar içinde bulunan milletimi kurtarmaktır." demiştir. Bir taraftan da İngiliz liderlerine Kabil'e gelip onlarla çeşitli müzakerelerde bulunacağına dair haberler yollamış, daha sonra yapılan karşılıklı güven anlaşmalarıyla Abdurrahman Han Kabil'de Afganistan'ın Emiri olarak İngilizler tarafından kabul edilmiştir¹⁹².

1297 Şaban ayında Çarikar'daki Afgan serdar ve reisleri Abdurrahman Han'ın hükümdarlığını kabul ederek onun adına hutbe okuttular. Bu sırada Kabil'de bulunan Griffin adlı İngiliz elçi Afgan serdarların huzurunda Abdurrahman Han'ın hükümdarlığını kabul ettiğini beyan etmiştir. 1297 Ramazan ayında yapılan anlaşma gereği İngiliz General Roberst bir tabur askeriyle Kabil'den ayrılarak Kandehar'a gitti. Anlaşmanın başka bir maddesine göre İngilizler otuz savaş topu ile askerinin erzak ve

¹⁹⁰ Tahiru'l- Mevlevi, "Afganistan Emir Abdurrahman Han", *Sebilürreşad Dergisi* 9 (30 Ağustos 1328), 29-30.

¹⁹¹ Tahiru'l- Mevlevi, "Afganistan Emir Abdurrahman Han", *Sebilürreşad Dergisi* 9 (06 Eylül 1328), 48-49.

¹⁹² Tahiru'l- Mevlevi, "Afganistan Emir Abdurrahman Han", *Sebilürreşad Dergisi* 9 (20 Eylül 1328), 86-87.

istihkâmının sağlanması için Abdurrahman Han'a takriben 1.900.000 rupi olan savaş teçhizatını teslim etmişlerdir¹⁹³.

Bir suikast sonucu beş sene evvel öldürülen Habibullah Han'ın oğlu Emanullah Han 28 yaşında saltanat tahtına geçmiştir¹⁹⁴. Emanullah Han Afganistan'ın bağımsızlığının kazanılmasının savaşla olacağına inanıyordu. Ülkenin iç ve dış siyasetinde Afganistan'ın tam bağımsız bir devlet olması için İngilizlerle savaşmaktan başka bir çarenin olmadığını görebiliyordu. Başa geçtikten sonra Hindistan'daki anti-İngiliz hareketini destekleyerek, Hindistan'daki Afgan aşiretlerine yardım yapması üçüncü Afgan-İngiliz savaşına neden olmuştur¹⁹⁵. İngilizlerle Afganlıların savaştığını duyan Çin'in çalışkan ve gayretli Müslümanları savaş için on bir milyon kuruş kadar yardım toplayarak Afganistan'a göndermişlerdir¹⁹⁶. Emanullah, Pakistan'ın batısında yer alan Belucistan müttefikleriyle birleşerek İngiltere ordusunu iki defa mağlubiyete uğratmıştır¹⁹⁷.

İngilizler Afganlarla müzakere etme teklifine karşılık, Emanullah Han Afganistan'ın bağımsızlığı için İngilizlerle savaşmaktansa müzakere etmeyi kabul ederek sulh yolunu seçmiştir. Antlaşmalar sonunda İngiltere Afganistan'a yüklü miktarda ödeme yapmıştır. İngilizlerin sunmuş olduğu aşağılayıcı koşulları Emanullah Han kabul ettiği için bazı kesimler tarafından eleştirilmiştir¹⁹⁸.

3.4.3. Afganistan'da Devletleşme ve Modernleşme Çabaları

Abdurrahman Han, devlet ve toplum düzeninin yıkıma uğradığı, askeri teşkilatın hezimete uğrayarak çöktüğü (1880-1901) yılları arasında Afganistan'ın emiri olmuştur. Abdurrahman Han, Afganistan'da tahta geçer geçmez ilk iş olarak bütün şehirlere Hâkim, kâtip, heyet-i kalemiye, kadı, müftü, zabıta memuru ve polis memuru atamıştır. Abdurrahman Han, devlet kurumlarını kurarken her aşiret "devlet için çalışmalı" ilkesini benimsemiş ve her aşiretin kendi toprağını özerk bir şekilde

¹⁹³ Tahiru'l- Mevlevi, "Afganistan Emir Abdurrahman Han", *Sebilürreşad Dergisi* 9 (27 Eylül 1328), 112-113.

¹⁹⁴ "Afganistan'da Kıyam ve İhtilal", *Sebilürreşad Dergisi* 24 (28 Ağustos 1340), 256-257.

¹⁹⁵ Eşref Edib, "Hind-Afgan Harbinin Sebeb-i Zuhuru", *Sebilürreşad Dergisi* 17 (04 Eylül 1335), 200-201.

¹⁹⁶ Eşref Edib, "Şuun İran, Afgan", *Sebilürreşad Dergisi* 14 (24 Eylül 1331), 87-88.

¹⁹⁷ Eşref Edib, "Şuun Afganistan", *Sebilürreşad Dergisi* 13 (Teşrinisani 1330), 40-41.

¹⁹⁸ "Afganistan'ın Harbe İştiraki Mecburidir", 45-46.

yönetmesine izin vermiştir. Merkezi hükümetin otoriter üstünlüğünü sağlayabilmek için sık sık valilerin görev yerlerini değiştirmiştir¹⁹⁹. Abdurrahman Han, ülkede isyan veya ihtilal emarelerinin ortaya çıkmasını sezdiği an halkın durumunu gözlemlemeleri için hafiye memurlarını görevlendirip onlardan kendisine rapor sunmalarını emrederdi. Böylece kendisine kimlerin sadık olduğunu ve kimlerin gerçek dost olarak kaldığını öğrenmiş olurdu. Bu uyguladığı taktikle aynı zamanda Şir Ali Han'a gönülden bağlı olan kendisine karşı düşmanca fikirlere sahip olan bazı ulema grubunun ve asilerden bazılarını daha kolay bir şekilde ulaştırarak ülkede fitne çıkarmalarına engel olunmuş olacaktı²⁰⁰. Abdurrahman Han, devletin egemenliğini korumak amacıyla merkezi devlet otoritesine ve şahsına muhalefetlik eden grupların yöneticilerini, aşiret ağalarını, din yasalarını savunan âlimleri ya öldürmüştü ya da başka ülkelere sürgün ederek ortadan kaldırmıştır²⁰¹.

Afganistan merkezi otoriteden yoksun bir şekilde iken her ahund, molla veya toprak reisleri kendilerini bulundukları bölgenin hükümdarı olarak görüyordular. İki yüz seneden beri gelip geçmiş bütün Afgan Hükümdarları da bunlara müsamaha göstermiştir. Çünkü bu şahıslar toplumda üslendikleri ün ve imajlarıyla Afgan Amirleri ve yöneticilerine göre daha güçlüydüler. Ülkede zorla üstünlük sağlayan bu kişiler olduğu sürece Afgan hükümdarları ülkeye adaleti getiremeyeceklerdi. Zulüm ve aşırılıkları o kadar hat safhaya ulaşmıştı ki öldürdükleri insanların başlarını ateş sacında pişirerek onlarla eğlenebiliyordular. Her reis, molla, herhangi bir şehzadenin veya Afgan hükümdarının maiyetinde bir hırsızlık çetesi kurarak yolcuların, tacirlerin ve zenginlerin yollarını keserek mallarını yağmalayarak sonra da kazançlarını efendileriyle birlikte paylaşılabiliyordular. Mollaların çoğu din ve mezhep görüşlerine yakışmayan telkinlerde bulunup, İslam toplumunun çöküş ve tükenişine neden olmuşlardır. Mesela din ve mezhep adı altında insanlara şunu diyebiliyordular: “İnsan çalışıp çabalamamalı, başkasıyla harp edip onun malını alabilir.” Ülkeden bu gibi düşünceden beslenen çete reislerinin ve yalancı peygamberlerin ortadan kalkması

¹⁹⁹ Rahmatoghli, *Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*, 2023, 40-41.

²⁰⁰ Tahiru'l- Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 9 (Teşrinevvel 1328), 127-128.

²⁰¹ Sada M.R, *Ulus-İnşa Stratejileri Bağlamında Afganistan'da Uluslaşma Sürecinin Sosyo Politik Analizi* (Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 36-37.

gerekiyordu²⁰². Abdurrahman Han'ı düşündüren iki önemli nokta vardı. Bunlardan biri askere verilecek maaş ve masrafları için nakit paranın olmaması, diğeri ise savaş için silah ve cephane malzemesinin olmamasıydı. Afganistan'da çalışan memurlar hükümet ve hazineden maaşlarını almayıp, efendilerinin verdiği ücretlere veya ahaliden topladıkları aidiyetten geçimlerini temin etmekteydiler. Abdurrahman Han döneminde bu düzen değişmiş memura devlet tarafından maaş bağlanmıştır²⁰³.

Abdurrahman Han, askeriye'nin düzen ve talimli bir şekilde güçlenebilmesi için bazı şartların olması gerektiğini biliyordu. Bütün bunların gerçekleşmesi için ilk önce bir darphanenin kurulması gerekliydi. Darphane kurulduktan sonra sikke makineleri olmadığından ilk etapta sikke makinelerinin yerine el mengeneleriyle sikke basılmıştı. Abdurrahman Han para bastırabilmek için İngiltere Devleti'nin kendisine daha önce Kalküta Darphanesinden verdiği paraları eritip yüzde altı nispetinde bakır karıştırdıktan sonra Kabil rupiyasını elde etmiştir. Abdurrahman Han, memleketin gelir-gider ve kazançlarının tamamını hesaplamak için muhasebe idaresi kurdu. İkinci ihtiyacın temini için, Abdurrahman Han dedelerinin yaptırdığı sayıları az olmakla birlikte hâla çalışan fabrikalarda elle tüfek yapımı, fişek yapımı, gülle imal ederek, top döktürmüştür. Ülkenin her tarafına kışlalar, hastahaneler, askeri mektepler tesis edilip, yolcuların daha güvenli yolculuk etmeleri için yol güzergâhlarına muhafızlar görevlendirmiştir. Ayrıca tüccarlara yolun güvenliği hususunda teminat verilerek onları daha fazla ticaret etmeye teşvik etmişlerdir. Bütün bu hizmetlerin daha güvenli bir şekilde yapılabilmesi için mühendis atamaları yapılarak, mühendisler farklı şehirlere tayin edilmiştir. Bütün bu yeniliklere imza atan Abdurrahman Han, Afganistan'ın kendinden önceki halini şöyle tanımlıyordu: “ Her şey hazırды fakat lazım olan hiçbir şey yoktu.” diyordu²⁰⁴. Askeri alanda yaptığı yeniliklerden bir diğeri de Hazara ve Tacikleri askere alarak “ulusal” bir ordu kurmaya çalışmasıdır. Bu dönemde askeri sanayiye geliştirerek orduda batılı eğitime ilk kez yer verilmiştir. Batılı tarzda ilk hastane inşa edilip açılmıştır. Zira diğer ülkelerin önem verdiği demir yolu hattının Afganistan'a girmesi halkı tarafından hiç istenilmemiştir. Çünkü demir yolu

²⁰² Tahiru'l- Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 10 (11 Nisan 1329), 117-118.

²⁰³ Tahiru'l- Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Sebilürreşad Dergisi* 10 (11 Nisan 1329), 120-121.

²⁰⁴ Tahiru'l- Mevlevi, “Afganistan Emir Abdurrahman Han”, *Teşrinevvel* 1328, 128-129.

hattının döşenmesiyle düşman güçlerinin ülkeyi daha kolay işgal etmede bu yolu kullanabileceklerini düşünmeleri idi²⁰⁵. Afganistan milli sanayinin gelişmesini gösteren en büyük eser Kabil’de yapılan top ve tüfek imalathanesidir. Bu fabrikada haftada iki top, 175 tüfek ve bunlara uygun mermi hazırlanmaktadır²⁰⁶. Afgan askeri ordusu en son sistem makineli tüfenkler ve seri atışlı toplarla birlikte donanımlı hale getirilmişti. Askeri kuvvet ordusunda dokuz yüz kişiden müteşekkil, doksan beş piyade taburu ve yirmi altı süvariden oluşuyordu. Hali hazırda istenildiği zaman dört yüz bin asker savaşa katılmaya hazır²⁰⁷.

Ulus devletinin ilerlemesi ilim ve irfanla gerçekleşeceğini düşünen Habibullah Han ülkede okulların ve medreselerin açılmasına önem vermiştir. Diğer taraftan toplumun seviyesine uygun yeni kanunlar çıkarılmıştır. Bunlardan biri pasaport kanunudur. Daha önce ülkede Afganistan’a girip çıkış yapanlar için polis dairesin tarafından bir kağıt verilmekteydi. Hükümetin belirli bir ceza kanunları yoktu, cezalandırmalar keyfi bir şekilde yerine getiriliyordu. Hapishanelerin fiziki şartları o kadar zordu ki suçlular idam olup ölmeyi, mahpusta yatmaktan daha iyi görüyorlardı. Geleneksel Afganistan toplumunda suçluya uygulanan el kesme, kulak kesme gibi ceza yöntemleri Habibullah Han tarafından kaldırılıp, ceza sistemi değiştirilerek bu cezaların yerine hapis cezaları getirilmiştir. Afganistan’da emr-i izdivaç yani evlilik her geçen gün güçleşiyordu. Çünkü babalar kızları için istediği miktarda mehir isteyebiliyordu. Düğünlerde yapılan gereksiz israflar hat safhadaydı. Habibullah Han yeni nikâh kanunlarıyla birlikte düğünlerdeki israfı yasaklamış, mehiri de üç taksitlenme ile devletin belirlediği miktarlarda verilmesini kararlaştırmıştır. Emir Han ayrıca Kabil’in dışında “Millet Bahçesi” adı altında yaptırdığı mekânları taziye ve düğün merasimlerinde insanların kullanmaları için buraları insanların hizmetine sunmuştur²⁰⁸.

Emir Habibullah Han döneminde ise, Kandil sokaklarını aydınlatmak için Avrupa’da bu alanda çalışan uzman görevliler getirterek, onlarla ortak kararlar alınarak bu tür çalışmalara başlanılmıştır²⁰⁹. 1907 yılında su üretmek için Cebel

²⁰⁵ Töre Sivrioğlu - Javid Türkoğlu, *Afganistan Tarihi*, 2023, 232-233.

²⁰⁶ “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 10 (24 Nisan 1913), 119-120.

²⁰⁷ Eşref Edib, “Şuun fganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 10 (01 Mayıs 1913), 136.

²⁰⁸ Eşref Edib, “Afganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 11 (Kanunievvel 1329), 256-257.

²⁰⁹ Eşref Edib, “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 12 (03 Nisan 1330), 112-113.

Sıraç'ta bir su fabrika kurulmuştur²¹⁰. Gerek Avrupa'dan gerek başka gelişmiş ülkelerden gelen güvenilir, itimat edilebilen usta ve üstatların tasarım ve fikirleri alınarak yeni projeler oluşturulmuştur. Askeri ordu malzemeleri için tekstil fabrikaları kurularak bu fabrikaların sayılarının artması ve tamamlanmaları için gece-gündüz çalışmalar devam etmiştir²¹¹. Afganistan'ın başkenti Kabil'de yedek parçaları Hindistan'dan satın alınarak ilk kez bir araba üretim fabrikası kurulmuştur. Aynı zamanda bu fabrikada ilk beyaz barut da üretilmiştir²¹².

Emanullah Han'ın Afganistan'ın gelişmesi noktasında en çok önem verdiği icraatlar şunlardır: 1) İslamiyet'in Afgan topraklarında ilelebet sağlam ve kalıcı olarak devam etmesini sağlamak. 2) Eğitim ve öğretim alanında yeniliklere açık olup, nu alanda yeni reformlar geliştirmek. 3) Ekonomi alanında yeni istihdam imkânları için çalışmalar yaparak ekonomide ülkeyi istenilen seviyeye çıkartmak. 4) Teknoloji, sanat, ilim, fen, alanında ihtisas yaparak uzmanlaşmış kişiler yetiştirmektir²¹³.

Afganistan toprakları yeraltı kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Bu zenginliklerin keşfi için zamanında İngilizlerden yardım istenmiştir. İngiltere'den gelen bir heyet bu topraklarda keşfedilmeye değer yeraltı kaynaklarının olmadığını sadece bir iki madenin bulunduğunu bunlar için de masrafa gerek olmadığını raporlarına yazarak Afgan hükümetine sunmuştur. Aslında daha sonra ortaya çıkan gerçek ise, İngilizlerin bu maden yataklarını tahrip edip gitmiş olmalarıdır. İtalya'daki büyükelçinin gayretleriyle bu alanda uzman bir heyetle Afganistan'da bu alanda yeniden bir çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda Afgan topraklarında çok sayıda Tuz, Kurşun, Kükürt, Gümüş, Bakır, Demir, Altın rezervinin olduğu heyet tarafından raporlandırılarak hükümete tevdi edilmiştir. Afganistan dokuma tekstilinde kendilerini daha da geliştirerek Avrupa mallarına mecbur kalmamak için ülkedeki tekstil imalathanelerini çoğaltmışlardır. Aynı zamanda gömlektan kefene kadar her şeyin Avrupa'dan alınmasıyla, hürmete layık Diyanetimizin de doğru bulmadığı bu yolda yürümenin nereye kadar süreceğı ve artık buna bir son verilmesi gerektiğı, Emir Han tarafından halka önemli bir beyan olarak açıklanmıştır. Beyanının devamında ise yerli kumaşların Müslümanlar tarafından dokuması yapılabiliyorken, servetimiz dış

²¹⁰ Rahmatoghli, *Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*, 2023, 49-50.

²¹¹ Rahmatoghli, *Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*, 2023, 112-113.

²¹² Rahmatoghli, *Afganistan'da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*, 2023, 49-50.

²¹³ "Şuun Afganistan", *Sebilürreşad Dergisi* 21 (12 Temmuz 1339), 199-200.

güçlere girmeden kendi memleketimizde Afgan sanatkârının, tüccarının cebinde kalarak bu sayede ülkede yaşam refah seviyesinin yükselmesi sağlanabilir demiştir. Ekonomi ve iktisada çok önem veren Emir Han, ülkede yaygınlaşan altın ve gümüşten yapılan mutfak eşyaları ve süslemelerin kullanılmasıyla ilgili halkına resmi bir beyanname de bulunmuştur. Açıklamasında din açısından değerlendirildiğinde bu tür eşyaların kullanımının yemeğin lezzetinde hiçbir farklılık oluşturmadığını, sağlık açısından da bir fayda sağlamadığını söyleyerek bu konuda halkı için farkındalık oluşturmaya çalışmıştır. Bu tür eşyaların korunmasının da kolay olmadığını belirterek Avrupa'ya imalat için verdikleri serveti ticaret, emlak, arsa, dükkân satın alarak kullanırsalar daha karlı bir sermaye ve ticaret sağlamış olacaklarını ve gün be gün servetlerinin çoğalacağını belirtmiştir. Emir Han, beyanının sonunda halkına altı aylık bir mühlet vereceğini ve bu zaman zarfında bütün bu tür eşyaların kaldırılması gerektiğini, sadece Afgan memurlarına verilen altın ve gümüş nişanelerinin kalabileceğini, diğerleri için eğer kaldırılmazsa aksi halde hükümet tarafından toplanacağı hususunda halkı uyarmıştır²¹⁴. Bütün bu resmi işlemlerin daha rahat bir şekilde ilerleyebilmesi için posta taşımacılığına yeni düzenlemeler getirilerek kasabalara kadar posta hizmet alanı oluşturulmuştur²¹⁵.

3.4.4. Afganistan'da Eğitim ve İslami Hareketler

Abdurrahman Han, eğitim alanında da yenilikler yaparak Kabil'de “ Medrese-i Şahi” adı altında bir ilkokul açmıştır. Çalışanlarla öğrencilerin toplamda altmış kişinin olduğu bu okulda dini ilimler, coğrafya, matematik, farsça dil eğitimi ve hüsn-i hat dersleri veriliyordu. Dersler günde iki saat olarak verilirdi²¹⁶. Yeni modern usullerle memleketin her bir yanında Müslümanların maddi ve manevi anlamda ilerlemesi adına birçok okul ve mektepler açılmıştır²¹⁷. Afganistan emirleri ülkede hafız yetiştirmek için Afganistan'ın on bir şehrinde hafızlık eğitimi için Kur'an kursları açılmıştır. Bu kurslarda her sene yüz on altı öğrenci eğitim görmekteydi. Bu öğrencilerin iâşesi ve harçlığı Afgan Devleti tarafından karşılanırdı²¹⁸.

²¹⁴ “Şuun Afganistan”, 12 Temmuz 1339, 200-201.

²¹⁵ “Afganistan'da Asar-i Terakki”, *Sebilürreşâd Dergisi*, (24 Nisan 1913), 119-120.

²¹⁶ “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 12 (24 Nisan 1330), 168-169.

²¹⁷ Eşref Edib, “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşâd Dergisi* 12 (17 Temmuz 1330), 357-358.

²¹⁸ “Afganistan Emirinin Dinderane Bir Teşebbüs”, *Sebilürreşâd Dergisi* 9 (26 Eylül 1912), 80.

Emir Han toplum tarafından reformcu bir yönetici olarak tanınıyordu. İlme, irfana verdiği önemi eğitim alanında yaptığı reformlarla halkına göstermeye çalışmıştır. Siyasi reformlarının yanı sıra kültürel alanda yapılan değişim ve zihniyet dönüşümünü eğitim vasıtasıyla gerçekleştirebileceğini düşünüyordu²¹⁹. Kabil’de açtığı Habibiye mektebinde bazı şartlar altında görev yapması için ayrı ayrı branşlarda muallim atamak istemiştir. Bu şartlara bakıldığında fenle ilgili teknik ve bilimsel alanda, Coğrafya, Tarih özellikle İslam Tarihi alanında, harita ve resim alanında, din kurallarını öğretecek özellikte iyi derecede Farsça bilen din öğretmeni ve diğer branşlarda muallimlik diplomasına sahip kişiler tercih edilmiştir²²⁰.

Afganistan’da yıllardır süren iç savaşlar, çatışmalar, fakirlik ve afetler eğitim sektörünü de etkilemiştir. Bundan dolayı ülkeyi yöneten hanedanların ülkenin bu alanda kalkınması için değişik reformlar yapmaya yönlendirmiştir. Okuma yazma bilmemek, cehalet o kadar çok topluma musallat olmuştu ki toplumdan öğrendikleri ilimler dışında kendi gayret, yetenek ve zekâlarıyla ilim öğrenen ve öğretenlerin sayısı çok azdı. Emir Han ülkedeki emniyet ve asayiş yola koyduktan sonra bütün ülkeye eğitim ve modern medeniyetin yerleşmesi için önemli adımlar atma yolunda büyük gayretler gösterme çabası içerisindeydi. Bu gayeye erişebilmek için Afganistan’ın her şehir ve kasabasına ilim ve irfanı yükseltecek medrese ve mektepler açmıştır. Daha önceden hâlihazırda diğer emirler tarafından açılan mektep ve medreselerin içindeki öğrenci sayılarını da çoğaltarak yenilerini inşa etmiştir. Mekteplerde Almanca, İngilizce ve Fransızca eğitimi verilerek karma eğitime geçilmiştir. Emanullah Han’ın eşi Kraliçe Süreyya, kız çocuklarının okutulması için kız okullarının açılmasını yönetimden istemiştir²²¹. Kabil’de kızlar için bir mektep de açılmıştır²²². Bu okula öğrencilerin devam etmesi mecbur edilerek, bunu ihmal edenlerin karşılığı ceza olarak verilmiştir. Sosyal devlet anlayışıyla öğrenciler zengin olsun fakir olsun hepsine devlet tarafından parasız elbise ve kitap dağıtılırdı. Çocuklarının çalışmalarına ihtiyacı olan ailelerin çocuklarını devlet okula alıp, zayıf ve aciz ailelerin geçimini devletin

²¹⁹ Edib, “Şuun Afganistan”, 03 Nisan 1330, 112.

²²⁰ Eşref Edib, “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* 11 (Kanunievvel 1329), 288-289.

²²¹ Süleyman Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2003), 244-245.

²²² “Afganistan İstiklalinin Seneyi Devriyesi”, *Sebilürreşad Dergisi* 19 (04 Haziran 1337), 164-165.

hazinesinden karşılanırdı²²³. Aynı zamanda babaları savaşlarda ölen çocuklar da devlet koruması altına alınmıştır²²⁴. Afganistan memurları dış ülkelerde eğitim gören çocuklara destek amacıyla bir maaşlarını o öğrencilere bağışlamışlardır²²⁵. Eğitimin sonunda yılsonu müsamerelerine önem verilip Emir Han'ın önderliğinde Han'a yakışır bir şekilde gerçekleştirilirdi. Programa büyükelçiler, Afgan eşrafı katılırdı. Emir Han, başarılı öğrencilerin yurt dışına çıkma imkânı sağlayarak Avrupa ve Fransa'ya otuz sekiz öğrenci göndermiştir. Bu öğrenciler özellikle uçak ve genel savaş hususunda uzmanlık eğitimini almak için gönderilmişlerdir. Daha sonra Elektrik alanında ihtisas için beş öğrenci daha Almanya'ya gönderilmiştir. Daha önce madencilik ve kimya alanında ihtisas için otuz öğrenci İtalya'ya gitmiştir. Mekteplerde verilen eğitiminde en çok ehemmiyet verilen husus İslami terbiye verilerek çocukların eğitim alması meselesiydi. Afgan öğrencilerinin Müslümanlıklarını koruyarak zamanımızdaki teknik ilerlemelere ayak uydurulması esas prensip olarak kabul edilmiştir. Akidesi sağlam, İslam terbiyesi almış öğrencilerin Avrupa'ya gittikten sonra dinen ve ahlaken sarsılıp etkilenmemelerine önem verilip bu yönde tedbirler alınmıştır²²⁶. Afgan milletine mensup gençlerin Avrupa'dan döndükten sonra birer İngiliz taklitçisi olarak değil de bilinçli, irfan sahibi gençler olarak memleketlerine dönmeleri Emir Han'ın en büyük hedeflerden biriydi. Öğrencilerin Avrupa'da elde ettiği kazanımlar ile kendi ülkelerinin ilerleyip gelişmesini, yenilenmesini sağlama noktasında azim ve kararlı olmaları öğrencilerden beklenen hedeflerdendi²²⁷. Bütün bu çalışmalar neticesinde ofis ve atölyelerde fenni ilimler alanında uzmanlaşmış kişiler yetiştirerek artık bu alanda yabancılara muhtaç olunmayacaktı²²⁸.

Modern eğitim kurumlarının gelişmesi Milli Eğitim kurumlarının kurulması için dışarıdan yardım alınarak bu yeniliklere başlanabilmiştir. Emanullah Han'ın girişimiyle 1920 yılında dış yardım Türkiye'den alınarak eğitim alanında kullanılmıştır²²⁹.

²²³ “Afganistan’da Hareket-i İlmiyye”, *Sebilürreşad Dergisi* 20 (13 Temmuz 1338), 172-173.

²²⁴ “Afganistan İstiklalinin Seneyi Devriyesi”, 164.

²²⁵ “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* 22 (20 Eylül 1923), 128.

²²⁶ “Şuun Afganistan”, 12 Temmuz 1339, 200.

²²⁷ “İslam Âlemi Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* 25 (Teşrinisani 1340), 16-17.

²²⁸ “Afganistan’da Hareket-i İlmiyye”, 174.

²²⁹ Tolga Akbaba, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Afganistan’a Eğitim Alanındaki Katkıları* (İstanbul: Hiper Yayıncılık, 2019), 1970.

Fransız bilim insanlarının Afganistan tarihine en büyük katkısı arkeoloji alanında olmuştur. Fransız arkeologların bazıları halk tarafından baskı ve saldırılara uğrasalar da ülkenin tarihinin aydınlığa çıkmasını isteyen farklı görüşte olan halk ile Emir Han'ın desteği sayesinde çalışmalar devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Afganistan'da arkeolojik çalışmaları tek bir kuruluş olarak devam ettiren Afganistan Fransız Arkeoloji Delegasyonu (DAFA) üstlenmiştir²³⁰.

Afganistan'da matbaa konusunda Emirlerden Şir Ali ilk olarak bir makine getirterek posta pulu ve resmi evraklar bastırmıştır. Daha sonra matbaayı daha da geliştiren Emir Abdurrahman Han taş basma yöntemiyle daha farklı evrakların basılmasını sağlamıştır. Habibullah Han döneminde ise hem taş basması hem de hurufat basması kullanılarak “Sîrâcû'l-Ahbâr” gazetesi basılmıştır²³¹. Afganistan şehzadelerinde İneyetullah Han kendi imkânlarıyla Kabil'de bir matbaa açmıştır. Mabada ilk olarak meşhur yazar Jul Vern'in “Sensen Günde Devr-i Âlem” adlı eseri Farsça olarak basılmıştır²³².

Eğitim alanında ve diğer alanlarda yapılan bu yeniliklerden bahsederken Afganistan'da sayıları her geçen gün artan gazete ve dergilerden de bahsetmesek olmaz. Hükümet tanınmış büyük şehirlerde ondan fazla gazete yayınevi açmıştır. Bunların en tanınmışları: “*Eman-ı Afgan, Afgan, İttihat-ı Meşriki, İttihat-ı İslam*” gazeteleridir. Kadınlar için de özel gazete çıkarılmıştır adı *İrşadü'n-Nisvan*'dır. Yayın hayatında yapılan bütün bu yenilikler Afganistan'ın ilim ve teknoloji noktasında ilerleyerek gelişmesi için yapılan kazanımlardır²³³. Aynı zamanda diğer ülkelerde meydana gelen olaylardan haberdar oluyordular. Sebülürreşâd dergisinde Afgan Emirlerinden birinin Japonya'da meydana gelen deprem nedeniyle hükümet tarafından bin İngiliz lirasının gönderildiği yazmaktadır²³⁴.

²³⁰ Töre Sivrioğlu - Javid Türkoğlu, *Afganistan Tarihi*, 2023, 242-243.

²³¹ “Afganistan”, *Sebülürreşâd Dergisi* 9 (28 Kasım 1912), 228.

²³² Eşref Edib, “Afganistan'da Bir Matbaa”, *Sebülürreşâd Dergisi* 11 (18 Aralık 1913), 240.

²³³ “Afganistan'da Hareket-i İlmiyye”, 175.

²³⁴ Eşref Edib, “Şuun Afganistan”, *Sebülürreşâd Dergisi* 12 (30 Temmuz 1914), 372.

3.4.5. Atatürk ve Emanullah Arasındaki İlk Yazışmalar ve Yapılan Antlaşmalar

TBMM'nin açılışını takiben yoğunlaşan dış politika faaliyetleri çok yönlü olarak gelişirken, iki ülke arasındaki ilk resmi temas Mustafa Kemal Paşa'nın girişimiyle başlamıştır. 1921 Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Antlaşma, TBMM Hükümeti'ni temsilen Moskova'daki Türk delegeleri Yusuf Kemal Bey ve Rıza Nur Bey ile Afganistan delegesi Büyükelçi Muhammed Veli Han arasında 1 Mart 1921'de Moskova'da imzalanan 10 maddelik bir ittifak antlaşmasıdır. Antlaşmada alınan kararlar incelendiğinde, emperyalist devletlere karşı iki tarafın oluşturduğu bir dayanışma ittifakı olarak antlaşma kabul edilebilir. Antlaşmanın diğer bir önemi de tüm Doğu uluslarının özgürlük ve bağımsızlık hakkına sahip olduklarını ve bunlardan her bir devletin kendi rejimi ile kendisini yönetmekte özgür olduğunu açıklamış, aynı zamanda iki devletin de Buhara ve Hive Devletleri'nin bağımsızlıklarını tanıdıklarını bildirmiştir. Antlaşmanın diğer bir önemli hususu ise, ilk defa Türkiye Cumhuriyeti'nin bir Doğu ülkesine eğitim alanında yardım yapması, ülkeye öğretmen ve subay göndermeyi öngörmesidir²³⁵. Bu yardımlardan sonra Afgan ordusunda subayların sayısı artmış, çoğu Türk subaylarından oluşmaktaydı²³⁶. Maddeler hâlinde incelendiğinde; birinci madde Türkiye Cumhuriyeti ve Afgan Krallığı arasında sonsuza dek sürecek bir barışın imzalandığını göstermektedir. İkinci ve üçüncü maddelerde ise, her iki ülkenin tarafsız kalacağına vurgu yapılmaktadır. Dördüncü ve beşinci maddeleri Türkiye'nin Afganistan'a yapacağı çeşitli yardımlardan bahsetmektedir. Altıncı maddede ise ticaret konusunda iki ülkenin birbirine kolaylık sağlama ve yardım etme konusundan bahsedilir. Dokuzuncu madde antlaşmanın süresini belirtmektedir²³⁷.

Ayrıca Afganistan'ın İngilizlere karşı açtıkları savaştan galip çıkarak kazandıkları hürriyet ve istiklâllerinin dördüncü sene-i devriyesi Ankara'da gösterişli bir merasimle gerçekleşmiştir. Asil Afgan milletin bağımsızlık kutlamalarını Anadolu Müslümanları, çok büyük bir heyecan ve mutlulukla karşılamış ve kutlamalara katılmıştır. Bu kutlamaları organize eden Afgan Büyükelçisi Sultan

²³⁵ “Şuun Türkiye-Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* 19 (25 Mart 1337), 48.

²³⁶ “Şuun Afganistan”, *Sebilürreşad Dergisi* 21 (02 Haziran 1923), 104.

²³⁷ “Şuun Türkiye-Afganistan”, 48-49.

Ahmed Han, Hacı Bayram Veli Camii'nde cuma namazı sonrası minbere çıkarak vatan ve millet sevgisi dolu konuşmasını yapmıştır. Konuşmasında Afgan milletiyle kökenleri Orta Asya'ya kadar dayanan Türkler arasındaki münasebetlerin çok eskiye dayandığını tarihin silinmez sayfelerinde mevcut olduğunu, bu münasebet ve dini bağın hiçbir zaman bitmeyeceğini vurgulamıştır. Anadolu Müslümanlarının asırlardan beri İslam Hilafetini omuzlarda taşıdığını, bu uğurda çok büyük fedakârlıklar yaptıklarını ve hâla da bu fedakârlığın devam ettiğini söyleyerek artık bundan sonra aynı safta ve gayeyle yürüyerek büyük zaferlere imza atacağımızı bütün dünya görecektir demiştir. Büyükelçi sözlerine devam ederek; Hepimiz Müslümanlığı yüceltmek için mücadele ediyoruz, sizin dostunuz bizim dostumuzdur. Afganistan bağımsızlığı uğruna çok şehitler verdi. Sizler de İslamiyet uğruna asırlardır hürriyet ve istiklal için hadsiz hesapsız şehitler verdiniz. Hakkımızı ve bağımsızlığımızı alıncaya kadar büyük bir azim ve sarsılmaz bir imanla bu uğurda çalışacağız. Bizim için gerekli olan şey azim ve imandır. İman sahibi, izzet sahibi siz mücahit Müslümanları hangi kuvvet var olabilir ki esarete mahkûm etsin? Size hiçbir millet zincir vuramaz. Hepimiz çok iyi biliyoruz ki insanlar İslam dini sayesinde gerçek saadet ve kurtuluşa ulaşabilir. Bizler bu zamana kadar yanlış yol ve delaletlere düşerek hakikat yolunu kaybettik. Yabancıların peşinden sürüklenerek yok oluşumuz muhakkaktı bunu düşünüp, göremedik. Biz Müslümanlar için bu kadar tecrübeden sonra hakikati anlayarak Kuran-ı Kerim'in hükümlerine sarılmaktan başka kurtuluş yolumuz yoktur dedi. Cemaatin hüngür hüngür ağlamasına neden olan bu samimi ve duygu yüklü konuşmasından sonra büyükelçi halkın gösterdiği tezahüratın devamının bir olduğunun ispatıdır diyerek konuşmasını bitirip kürsüden inmiştir²³⁸.

Emanullah Han Hazretleri, İngiliz delegelerine karşı Türkiye'ye karşı dostluğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “ Türkiye'ye karşı ne kadar riayetkâr olursanız, Afgan milletin kalbini de o derecede kendi lehinize çevirmiş olursunuz” diyerek Türkiye'yi ve Âlem-i İslam 'ı rencide eden bir milletin Afgan milletin dostluğunu beklemesinin imkânsızlığını vurgulamıştır. Âlem-i İslam'ın göz aydınlığı olan Türkiye'ye karşı düşmanlık ve kötü düşünceler besleyen dünya ülkeleri iyi bilsin ki bu

²³⁸ “Afgan Devlet-i İslamiyesinin Yevm-i İstiklali”, *Sebilürreşad Dergisi* 19 (11 Mart 1338), 278-283.

hareket ve davranışlarından dolayı çok zarar görüp pişmanlığa düşeceklerdir demiştir²³⁹.

TBMM'nin açılışını tebrik eden Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmed Han, tebrik mesajında: “Karanlık bulutların İslam dünyasının bütün her tarafını ümitsizliğin sarmış olduğu sırada bu büyük Meclis’in güneş gibi Anadolu ufuklarından doğarak bütün Doğu ülkeleri ve İslam gönüllerine neşe ve sevinç getireceğini belirtmiştir. Bu güzel İslam yurdunun her tarafında ezan sesleriyle birlikte zafer tehlilleri de yükselecektir. İslam tarihine muazzam büyük gün olarak geçen bu olayı, mübarek sevinçli günü, gerek Emir'im namına, gerek milletim namına, gerek büyükelçilik ve kendi namına tebrik ediyorum demiştir.”²⁴⁰ Afganistan Büyükelçisi Sultan Ahmed Han'ın TBMM'nin açılışına dair tebrik mesajı, İslam dünyasının savaş sonrası yaşadığı karamsarlık içinde Anadolu'da doğan yeni siyasi iradenin bir “ümme umudu” olarak algılandığını göstermektedir. Mesaj, dini-manevi sembollerle siyasi bağımsızlık mücadelesini birleştirerek, Panislamist söylemin Osmanlı basınındaki yansımalarıyla uyumlu bir şekilde İslam coğrafyasında ortak bir sevinç ve dayanışma zemini oluşturmuştur.

²³⁹ Sultan Ahmed Han, “Afgan Sefiri Hazretlerinin Tebrikleri”, *Sebilürreşad Dergisi* 20 (27 Nisan 1338), 60-61.

²⁴⁰ Sultan Ahmed Han, “Afgan Sefiri Hazretlerinin Tebrikleri”, 61.

4. SONUÇ

Bu çalışmayla, II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı entelektüel hayatında önemli bir yere sahip olan *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd* Dergileri’nde Çin ve Afganistan Müslümanlarına yönelik söylem incelenerek, Osmanlı basınında şekillenen “küresel İslam” algısının izlerini ortaya konmuştur. İçerik analizi sonucunda yalnızca dergilerin haber ve fikir aktarma işlevi değil, aynı zamanda İslam dünyasında dayanışma ve ortak kimlik inşasına katkıları da belirginleşmiştir. Dergiler, dünya Müslümanlarının maruz kaldığı baskılara duyarlılık geliştiren, onları bir kader birliği içinde konumlandıran ve Osmanlı kamuoyunu bu meseleler etrafında bilinçlendiren bir dil kullanmıştır.

Araştırma kapsamında incelenen yaklaşık 150 metnin 27’si Çin, 59’u Afganistan Müslümanlarına doğrudan odaklanmaktadır. Haberler, makaleler, çeviriler, gezi notları ve yorum yazıları gibi farklı türlerde kaleme alınan bu metinler, dönemin Osmanlı basınında güçlü bir entelektüel dinamizmin varlığına işaret etmektedir. Çin Müslümanlarına dair yazılarda öne çıkan temalar; asimilasyona karşı kimlik koruma çabaları, dini ve kültürel mirasın sürdürülmesi, medrese eğitiminin önemi, Osmanlı hilafetine duyulan bağlılık ve sınır aşan dayanışma beklentileridir. Afganistan Müslümanlarıyla ilgili yazılarda ise bağımsızlık mücadelesi, hilafet-ümme ilişkisi, modernleşme girişimleri, ordu reformları ve İslam birliği düşüncesi gibi konular sıkça işlenmiştir. Her iki örnek de Osmanlı kamuoyunda İslam dünyasının farklı bölgelerine yönelik duyarlılığın ve ilginin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Dergilerin ortak söylemi, İslamcılık düşüncesinin yalnızca Osmanlı coğrafyasına yönelik sınırlı bir proje olmadığını; aksine tüm İslam dünyasını kapsayan sınır aşan bir fikrî hareket olduğunu kanıtlamaktadır. Bu söylem, Batı’nın teknik ve bilimsel ilerlemesinin alınabileceğini, ancak değerler alanında seçici olunması gerektiğini vurgulayan bir çizgiye sahiptir. *Sırât-ı Müstakim* daha reformcu bir dil benimserken, *Sebilürreşâd* daha gelenekçi bir yaklaşımı ön plana çıkarmıştır. Buna rağmen her iki derginin de İslam dünyasının birliği, ümmet bilincinin canlandırılması ve ortak değerlerin korunması konusundaki hassasiyeti belirgin bir biçimde aynıdır.

Bu araştırma, Osmanlı basın tarihine ve İslâmıcılık düşüncesinin entelektüel boyutlarına yönelik önemli katkılar sağlamaktadır. Dergilerin yalnızca dini-fikrî içerik

üretmekle kalmayıp, aynı zamanda haber kaynağı işlevi görmesi, Osmanlı basınının uluslararası duyarlılık üretebilen bir mecra olduğunu göstermektedir. Bu durum, yazılı kültürün bir hafıza mekânı olarak İslâm dünyasının farklı bölgeleri arasında entelektüel ve duygusal bağlar kurma potansiyelini ortaya koymaktadır.

Elde edilen kaynaklar, dergi taramalarının Osmanlı entelektüel hayatını anlamak için ne denli değerli olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak bu çalışma yalnızca iki dergiyle sınırlıdır. Gelecekte yapılacak araştırmalarla, İslâm Mecmuası, Beyânü'l-Hak veya Sebîlü'n-Necât gibi diğer İslamcı yayınlar incelenerek kapsam genişletilebilir. Ayrıca Osmanlı dışındaki Arap, Hint veya Orta Asya basınındaki yansımalarla karşılaştırmalı bir çerçeve kurulması, İslâmcılık düşüncesinin farklı entelektüel coğrafyalardaki etkileşimini anlamaya katkı sağlayacaktır. Bu anlamda tezimizin Türkiye, Osmanlı, Panislamizm, Çin Müslümanları ve Afganistan Müslümanları gibi konularda yapılacak çalışmalara katkı sağlanması umulmaktadır. Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair daha önce doğrudan veya dolaylı olarak çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Tezimizi konu hakkındaki diğer çalışmalardan ayıran husus ise *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebîlürreşad* dergilerine odaklanarak gelişmelerin bu perspektif üzerinden ortaya koymasıdır.

Sonuç olarak, bu tez; *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebîlürreşad* dergilerinde Çin ve Afganistan Müslümanlarına dair söylemin Osmanlı entelektüel dünyasında nasıl bir yankı bulduğunu, İslamcılık düşüncesinin sınır aşan bir kimlik inşası süreci olarak nasıl işlediğini ve Osmanlı basınının bu fikriyatın taşıyıcısı olarak nasıl bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Basın aracılığıyla inşa edilen bu söylem, Osmanlı'nın son döneminde bile İslâm dünyasının farklı coğrafyalarını ortak bir kader duygusunda buluşturma çabasının açık bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz, Kulcalı - çev. Songül Keçeci. *Çin’de Din-i Mübin-i İslam ve Çin Müslümanları*. Erzurum: Zafer Ofset, 2015.
- Afgan-ı Zade. “Afgan’ın Hindistan’ı İstilasını Gariptir”. *Sebilürreşâd Dergisi* 13 (26 Kasım 1914).
- Afgan-ı Zade. “Afganistan Bugün ki Mertebeye Nasıl Yükseldi”. *Sebilürreşâd Dergisi* 13 (Teşrinievvel 1330)
- Akbaba, Tolga. *Türkiye Cumhuriyeti’nin Afganistan’a Eğitim Alanındaki Katkıları*. İstanbul: Hiper Yayıncılık, 2019.
- Akkurt, Mehmet. *Afganistan’ın Yapılanmasında Siyasi ve Ekonomik Stratejiler*. İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.
- Alpkıray, Abdülcelil. *Sahabenin Yerleşim ve Vefat Yerleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- An Lu, Vi. *Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Arnold, Thomas Walker - çev. Hasan Gündüzler. *İntişar-i İslam Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.
- Arsan, Fuat. *18. Yüzyıl Sonu-19. Yüzyıl Çin’de Genel Durum ve Yunnan Müslüman Ayaklanmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990.
- Arslantaş, Nuh. “Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin’de İslamiyet’in Gelişimine Katkısı”. *Edebali İslamiyet Dergisi* 2/4 (1918).
- Arslantaş, Nuh. “Klasik İslam Eserlerinin Çinceye Tercüme Faaliyetlerinin Çin’de İslamiyet’in Gelişimine katkısı”. *Edebali İslamiyet Dergisi* 2/4 (2018).
- Asmann, Jan - çev. Ayşe Tekin. *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015
- Assmann, Jan - çev. Ayşe Tekin. *Kültürel Bellek*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.
- Aykurt, Cengiz. “Bir Büyük Düşünce: Pekin Hamidiyye Üniversitesi”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 1/28 (2013).
- Battuta, İbn - çev. Mümin, Çevik. *Tuhfetü’n -Nuzzar fî Garâibi’l- Emsâr ve’l-Acâibi’l-Esfâr: Büyük Dünya Seyahatnamesi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2023.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

- Birekul, Mehmet. “Bir Dönemin Hafızası: Sırât-ı Müstakîm - Sebilürreşad Dergileri ve İslamcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”. *İslam’ı Uyandırmak: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 2018.
- Birekul, Mehmet. “Bir Dönemin Hafızası Sırât-ı Müstakîm-Sebilürreşad Dergileri ve İslamcılık Düşüncesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme”. *Meşrutiyetten Cumhuriyete İslamcı Düşünce Ve Dergiler* 1 (2018).
- Birinci, Ali. “Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325)”. *I. Kebikeç* 2 (1995).
- Birinci, Ali. “Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*.
- Broomhall, Marshall. “Islam in China”. *London*.
- Burke, Peter - çev. Mete Tunçay. *Kültür Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Burke, Peter - çev. Mete Tunçay. *Kültür Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- C. Gladney, Dru - çev. Talip Küçükcan. “Çin’deki Müslümanlar Hakkında Yapılan Araştırmalar”. *Belleten Dergisi*.
- Ceylan, Abdullah. “Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi”. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Ceylan, Abdullah. *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Ceylan, Ayhan. “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukuki Düzen (1839-1876)”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 1 (2006), 140-141.
- Chiu, Chih-Hui. “İslam’ın Yerelleşmesi ve Küreselleşmesi : Çin İslam’ı Örneği”. *İstanbul Üniversitesi Yayınevi*.
- Chiu, Chih-Hui. “İslam’ın Yerelleşmesi ve Küreselleşmesi: Çin İslam’ı Örneği”. *İstanbul Üniversitesi Yayınları*.
- Çağrı, Mustafa. “Davet” 9. Ankara: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Çin*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, ts.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Çin (Tarih)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1993.
- Çeçen, Anıl. “Afganistan’ın Öne Çıkışı”. *Avrasya Dosyası* 4/3-4 (1999 1998).

- Çelik, Hüseyin. “Genç Kalemler”. *İslam Ansiklopedisi* 14. İstanbul: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Çiftçigüzeli, Mehmet Cemal. “Mehmet Akif Sırat-ı Müstakim ve Sebilür-Reşad”. *Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyumu Bildiriler Kitabı* 1. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2009.
- Darby de Thiersant, Philibert. *La Mahometisme en Chine et Dans le Turkestan Oriental*. Paris, 1878.
- Deangelis, Richard. *Müslümanlar ve Çin Siyasal Kültürü*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2003.
- Edib, Eşref. “Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 11 (Kanunievvel 1329).
- Edib, Eşref. “Afganistan’da Bir Matbaa”. *Sebilurreşâd Dergisi* 11 (18 Aralık 1913).
- Edib, Eşref. “Hind-Afgan Harbinin Sebeb-i Zuhuru”. *Sebilürreşad Dergisi* 17 (04 Eylül 1335).
- Edib, Eşref. “İran-Afganistan Şarkta Hareket ve Galeyan”. *Sebilurreşâd Dergisi* 14 (07 Ekim 1915).
- Edib, Eşref. “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 11 (Kanunievvel 1329).
- Edib, Eşref. “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 13 (Teşrinisani 1330).
- Edib, Eşref. “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (03 Nisan 1330).
- Edib, Eşref. “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (17 Temmuz 1330).
- Edib, Eşref. “Şuun Afganistan”. *Sebilurreşâd Dergisi* 12 (30 Temmuz 1914).
- Edib, Eşref. “Şuun Çin Müslümanlarının Kıyam ve Hareketleri”. *Sebilurreşad Dergisi* 11 (05 Şubat 1914).
- Edib, Eşref. “Şuun Çin Müslümanlarının Teşebbüsü”. *Sebilurreşad Dergisi* 8 (28 Mart 1912).
- Edib, Eşref. “Şuun Afganistan”. *Sebilurreşâd Dergisi* 10 (01 Mayıs 1913).
- Edib, Eşref. “Şuun İran, Afgan”. *Sebilürreşad Dergisi* 14 (24 Eylül 1331).
- Edib, Eşref. “Şuun Meclis-i Mebusan-ı Osmani”. *Sebilurreşad Dergisi* 8 (23 Mayıs 1912).
- Efe, Âdem. “Sebilürreşâd”. *Sebilürreşad*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2009.
- Efe, Âdem. “Uzun Soluklu İslâmcı Bir Dergi: Sebilürreşâd”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* C.8/2 (2008), 158.

- Efe, Adem “Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: Sebîlürreşâd”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2008).
- Emiralioglu, Mevhibe Pınar. “Relocating the Center of the Universe: China and the Ottoman Imperial Project in the Sixteenth Century”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*.
- Ersoy, Osman. *Türkiye’ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1959.
- Esin Emel. *İslam İle Karşılaşan İlk Türkler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1979.
- Fahrettin, Mehmet - Naim, Ahmet. “Bütün Müslümanlara Cihat Farz Oldu”. *Sebilürreşad Dergisi* 13 (19 Kasım 1914).
- Fergan, Eşref Edip. *İstiklal Mahkemelerinde Sebilürreşâd’ın Romanı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Fletcher, Joseph. *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China*. University of Washington Press, 1997.
- Frankel, James - çeviri: Esra Çifci. “İslam in China”. *I.B. Tauris-Bloomsbury Publishing*.
- Georgeon, François. *II. Abdülhamid*. 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, 1999.
- Gün, Fahrettin. *Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din, Siyaset ve Laiklik (1948-1954)*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2001.
- Güneş, İbrahim. “Orta Çağ’da Müslüman Tüccarların Çin İle Yaptıkları Deniz Ticaretinde Kullandıkları Güzergâhlar”. *İstanbul Üniversitesi Yayinevi Türkiye Mecmuası*.
- H. Karpat, Prof. Dr. Kemal. *İslam’ın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- H. Karpat, Prof. Dr. Kemal. *İslam’ın Siyasallaşması*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.
- Halim Paşa, Said. “İslamlaşmak-1”. *Sebilürreşad Dergisi* 15 (15 Kasım 1918).
- Hüküm, Muhammed - Ed. Ali, Kurt. *Bir İdeoloji Çekirdeği Olarak Sebilürreşad’ın Sırât-ı Müstakim Yılları*, *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi ve Mehmet Âkif Ersoy*, Kocaeli: Gölcük Belediyesi Yayınları, 2021.
- Israeli, Raphael. *Islam in China; Religion, Ethnicity, Culture and Politics*. London: Lexington Kitapları, 2002.

- İbrahim, Abdürreşid. *Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması*. İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2003.
- İbrahim, Abdürreşid. "Cihat ve Âlem-i İslam Afganistan". *Sebilürreşâd Dergisi* 15 (31 Ekim 1918).
- İbrahim, Abdürreşid. "Çin Müslümanlarının Hataları ve Hükümet-i Osmaniyye'nin Çin'de ki Vezaifi". *Sebilürreşâd Dergisi* 8 (20 Haziran 1912).
- İbrahim, Abdürreşid. "Çin'de İslamiyet". *Sebilürreşâd Dergisi* 25 (26 Şubat 1925).
- İbrahim, Abdürreşid. "Çin'de Müslümanların Hayatı". *Sebilürreşâd Dergisi* 3 (02 Aralık 1909).
- İbrahim, Abdürreşid. "Çin'deki Müslümanların Hayatı". *Sebilürreşâd Dergisi* 3 (11 Kasım 1909).
- İbrahim, Abdürreşid. "Çin'deki Müslümanların Hayatı". *Sebilürreşâd Dergisi* 3 (11 Kasım 1909).
- İbrahim, Abdürreşid. "Çin'deki Müslümanların Hayatı". *Sebilürreşâd Dergisi* 3 (25 Kasım 1909).
- İmamhoca, Rahmanhoca. "Afganistan ve Türkiye". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- J. Shaw, Stanford - çev. Mehmet Harmancı. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. İstanbul: E Yayınları, 2000.
- Kaçaranoğlu, Duygu. *Çin ve Doğu Türkistan'da İslam'ın Yayılışı*. Rize: Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Kahraman, Ali. *1912-1925 Yılları Arasında Sebilürreşâd Dergisi'nde Yayımlanan Hristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Kahraman, Deniz. "Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Liberalizm 7*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Kırilen, Gürhan. *16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İle Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2009.
- Koçak, Ahmet. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Matbuatında 'Tonguç' Gazetesi ve Romanya Türkleri İçin Önemi". *Türkiyat Mecmuası* 25 (2015).

- Kodaman, Bayram. *II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, 1999.
- Koraltürk, Murat. “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişiminde Önemli Bir Yayın: Ulum-ı İhtimaiye ve İktisadiye Mecmuası ve Dizini”. *Kebikeç*.
- Küçük, Cevdet. “II. Abdülhamid”. *II. Abdülhamid*. 1. Ankara: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Lee, Hee-Soo. *II. Abdülhamid ve Doğu Asya’daki Pan-İslamist Siyaseti*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları Osmanlı Ansiklopedisi, 1999.
- Lee, Hee-Soo. *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*. Ankara, 1991.
- Lee, Hee-Soo. “İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması”. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Lee, Hee-Soo. *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Liu, En-Lin. *Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme VII. Türk Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler*. Türk Tarih Kurumu, 1972.
- Ma, Zhenlan. *Çin’de İslam’ı yeniden Canlandırma Çabaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ma, Zhenlan. *Çin’de İslam’ı Yeniden Canlandırma Çabaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ma, Zhenlan. *Çin’de İslam’ı Yeniden Canlandırma Çabaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ma, Zhenlan. *Çin’de İslam’ı Yeniden Canlandırma Çabaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ma, Zhenlan. *Çin’de İslam’ı Yeniden Canlandırma Çabaları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Mertoğlu, Suvat. *Osmanlı’da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği: 1908-1914)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- M.R, Sada. *Ulus-İnşa Stratejileri Bağlamında Afganistan’da Uluslaşma Sürecinin Sosyo Politik Analizi*. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Mutlu, Betül. “15. Yüzyılda Hıtay’da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş’ın Hıtay Gözlemleri”. *Cyprus International University Folklor/Edebiyat* 17 (2011).
- Oğuz, Esedullah. *Hedef Ülke Afganistan*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2001.
- Okay, Cüneyd. “Fünun ve Sanayi Dergisi ve İşçi Temin-i İstikbal Sandığı”. *Toplumsal Tarih*.
- Okay, Cüneyd. *Türk Derneği*. Ankara: Akçay Yayıncılık, 2006.
- Ömer, Edip. “Dobruca’da Türk-Tatar Basınının Tarihçesi”. *Renkler Dergisi*.
- Özel, Cengiz. *Yeni Küresel Dönüşümün Şifresi Afganistan*. Ankara: Orion Kitabevi, 2019.
- Özmen, İbrahim - Buluş, Abdülkadir. “Başlangıçtan Devrime Çin’i Anlamak mı?” *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 1 (2017).
- Özmen, Süleyman. *Afgan Aydınlanmasının Mimarı Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2003.
- Öztürk, Nuray Pamuk. “Çin Kaynaklarına Göre Talas Savaşının Sonuçları Hakkında Bir İnceleme”. *Araş. Gör. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çin Dili ve Edebiyat Bölümü*.
- Öztürk, Nuray Pamuk. “Tang Hanedanlığı Generallerinden Gao Xianzhi’nın Hayatı ve Askeri Görevleri”. *Prof. Dr. Bülent Okay’ın 35. Meslek Yılı Anısına*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2018.
- Pak, Süleyman. *Sebîlürreşad ve Sırât-ı Müstakîm Dergilerinde Çıkan Eğitimle İlgili Yazıların Tespit ve Tahlili, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Paksu, Mehmed. *Âlem -i İslam ve Japonya’da İslam’ın Yayılışı*. İstanbul: Nesil Yayıncılık, 2012.
- Rahmatoghli, Kıfayatullah. *Afganistan’da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Tez, 2023.
- Rahmatoghli, Kıfayatullah. *Afganistan’da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Rahmatoghli, Kıfayatullah. *Afganistan’da Ulus-Devletleşme, Kimlik ve Aidiyet*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Rıza. “Pekin’de Cemiyet-i İslamiye”. *Sebîlürreşad Dergisi* 5 (15 Eylül 1910).
- Roberts, John Morris. *Kısa Dünya Tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2014.

- Saddetin, Eğri. “Hitây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hitây’da İpek Yolu İzlenimleri”. *Turkish Studies*.
- Saray, Mehmet. “Afganistan”. *Afganistan*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Saray, Mehmet. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: Kitebevi, 1997.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Çin Müslümanları ve Çin’e Seyahat*. İstanbul, 2008.
- Sırma, İhsan Süreyya. *II Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1916.
- Sırma, İhsan Süreyya. *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1989.
- Sırma, İhsan Süreyya. *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- Sultan Ahmed Han. “Afgan Sefiri Hazretlerinin Tebrikleri”. *Sebilürreşad Dergisi* 20 (27 Nisan 1338).
- Şeyhanlıoğlu, Hüseyin. “18. Yüzyıldan Günümüze Kadar Afganistan’ın Jeostrateji Önemi”. *Avrasya Etüdleri TİKA*.
- Şimşir, Bilal N. *Atatürk ve Afganistan*. Ankara: Avrasya Bir Vakfı Asam Yayınları, 2005.
- Tahiru’l- Mevlevi. “Afganistan Emir Abdurrahman Han”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (Teşrinevvel 1328).
- Tahiru’l- Mevlevi. “Afganistan Emir Abdurrahman Han”. *Sebilürreşad Dergisi* 8 (05 Temmuz 1328).
- Tahiru’l- Mevlevi. “Afganistan Emir Abdurrahman Han”. *Sebilürreşad Dergisi* 8 (16 Ağustos 1328).
- Tahiru’l- Mevlevi. “Afganistan Emir Abdurrahman Han”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (30 Ağustos 1328).
- Tahiru’l- Mevlevi. “Afganistan Emir Abdurrahman Han”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (06 Eylül 1328).
- Tahiru’l- Mevlevi. “Afganistan Emir Abdurrahman Han”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (20 Eylül 1328).

- Tahiru'l- Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 9 (27 Eylül 1328).
- Tahiru'l- Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 10 (11 Nisan 1329).
- Tahiru'l- Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 10 (11 Nisan 1329).
- Tahiru'l-Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 8 (11 Temmuz 1912).
- Tahiru'l-Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 9 (05 Eylül 1912).
- Tahiru'l-Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 8 (15 Kasım 1912).
- Tahiru'l-Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 9 (16 Ocak 1913).
- Tahiru'-Mevlevi. "Afganistan Emir Abdurrahman Han". *Sebilürreşad Dergisi* 8 (12 Temmuz 1328).
- Temel, Mehmet. "Atatürk Devrimlerinin Çin Aydınlarınca Algılanışı ve XX. Yüzyılın İlk Yarısındaki Türkiye-Çin İlişkilerine Yansıması". *Türkiyat Araştırmalar Dergisi*.
- Toprak, Zafer. "Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı". *Türkiye Dergiler Ansiklopediler*. İstanbul: Gelişim Yayınları, 1984.
- Toprak, Zafer. *II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Töre Sivrioğlu, Ulaş - Javid Türkoğlu, Ahmet. *Afganistan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023.
- Töre Sivrioğlu, Ulaş - Javid Türkoğlu, Ahmet. *Afganistan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2023.
- Turan, Namık Sinan. *Panislamizm Ekseninde II. Abdülhamid Diplomasisinin Uzakdoğu Asya Misyonu*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Uçman, Abdullah. "Aşîyan". *İslam Ansiklopedisi*, 4. Ankara: Diyanet İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Uygar, Mustafa Sertel. *Türk Dış Politikasında Çin Halk Cumhuriyeti İle İşbirliği Olanaklarının Analizi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

- Varlık, Bülent. “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Wang-Zin-Shan, Celaleddin. *Çin’de İslamiyet*. İstanbul: İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1960.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 1980.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayınları, 1980.
- Yılmaz, Malik - Mystakıdıs, B.A. “Osmanlı Hükümeti Tarafından İlk Kurulan Matbaa ve Bunun Neşriyatı”. *Türk Kütüphaneciliği*, 437.
- “Afgan Devlet-i İslamiyyesinin Yevm-i İstiklali”. *Sebilürreşad Dergisi* 19 (11 Mart 1338), 278-283.
- “Afgan-İran Ahidnamesi”. *Sebilürreşad Dergisi* 23 (15 Kasım 1923).
- “Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 21 (05 Temmuz 1339).
- “Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (28 Kasım 1912).
- “Afganistan Emirinin Dinderane Bir Teşebbüs”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (26 Eylül 1912).
- “Afganistan İstiklalinin Seneyi Devriyesi”. *Sebilürreşad Dergisi* 19 (04 Haziran 1337).
- “Afganistan’da Asar-i Terakki”. *Sebilürreşad Dergisi*.
- “Afganistan’da Hareket-i İlmiyye”. *Sebilürreşad Dergisi* 20 (13 Temmuz 1338), 172-173.
- “Afganistan’da Kıyam ve İhtilal”. *Sebilürreşad Dergisi* 24 (28 Ağustos 1340).
- “Afganistan’dan Novaya Vremya Gazetesine Yazılıyor”. *Sebilürreşad Dergisi* 11 (27 Kasım 1913).
- “Afganistan’ın Harbe İştiraki Mecburidir”. *Sebilürreşad Dergisi* 13 (Kanunievvel 1330).
- “Afganlılar İran Hududunda”. *Sebilürreşad Dergisi* 9 (05 Eylül 1912).
- “Âlem-i İslam Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 25 (13 Kasım 1924).
- “Çin’de Hareket-i İslamiyye”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (02 Eylül 1914).

- “Çin’de İslamiyet”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (Rebiülahir 1332).
- “Çin’de İslamiyet”. *Sebilürreşad Dergisi* 11 (12 Şubat 1914).
- “Çin’de İslamiyet”. *Sebilürreşad Dergisi* 11 (26 Şubat 1914).
- ““Hayat-i Akvam-i İslamiyye / Çin’de İslamiyet”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (26 Mart 1914).
- “Hayat-i Akvam-i İslamiyye / Çin’de İslamiyet-4”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (19 Mart 1914).
- “İran- Afganistan Muahedesi”. *Sebilürreşad Dergisi* 23 (08 Kasım 1923).
- “İslam Âlemi Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 25 (Teşrinisani 1340).
- “Pekin’de İslamiyet’in Vaziyet-i Hazırası”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (25 Haziran 1914).
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 10 (23 Mayıs 1329).
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 12 (24 Nisan 1330).
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 21 (02 Haziran 1339).
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 21 (12 Temmuz 1339), 199.
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 10 (24 Nisan 1913).
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 21 (02 Haziran 1923).
- “Şuun Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 22 (20 Eylül 1923).
- “Şuun Türkiye-Afganistan”. *Sebilürreşad Dergisi* 19 (25 Mart 1337).